

İSLAM TARİHİNİN DÖNEMLENDİRİLMESİ PROBLEMİ

قضية تقسيم تاريخ الاسلام الى المراحل

Doç. Dr. Mustafa DEMİRCİ*

بقلم أستاذ مشارك مصطفى دمرجى

جامعة يوزنجى ييل وكلية الالهيات

مهنة التاريخ الاسلام ماعدا الاقلية الصغرى فى يومنا بحسب توفيراته النظرية والمفهومية فى مستوى منخفض جدا. يبدو أن مؤرخنا قد سدوا هذا العجز بسيطرة على المصادر القديمة و بأبحاثهم المفصلة الممتازة المستندة الى المواد الاساسية وهم انتهزوا هذه الفرصة ضد الباحثين الغربيين وبحثوا الموضوعات الخاصة بدون تكوين اطار نظرى لأبحاثهم. وفى الحقيقة ابدعت الأبحاث الجارى الى الان المواد الغالية ليست محتقرة. لنذكر فورا أن نقصان النظرية ليس خاصا للمؤرخين بل ربما مشكلة من مشاكل المهمة لحياة الفكرية التركية وتقليد الاكاديمية واقتضى العلم أن يفهم الاتراد فى الظواهر وتحليله. التاريخ كما اكد شبنغلر تقديم الماضى مرتبا وبحث هذا التقديم يتحول الى حقيقة مسلمة التى يبنى كل شئى اليها. إن لم تمنح وجهة النظر التى يتم الأبحاث ضيقة النطاق ويؤطرها للتصور التاريخى المنقطع الذى يبحث الاحداث منقطعا عن نواحيها السياسة والاقتصادية والثقافية والاجتماعية او مختصا بدورٍ لعدم رؤيته التقاليد القوية التى تجرى عليها الاحداث التاريخية ولعدم تكوين السلسلة السببية العميقة التى تجعل الاحداث مستمرة لايسطاق وضع إطار نظرية ولا يتمكن استنباط تصور تاريخى شمولى من جميع الأبحاث الخاصة المرموقة. لذلك تعيين صورة بانورامية التى تعطى اولية لمنعطف الاساسى فى تريخ الاسلام و لمراحل طويلة المدى الشرط الاساسى

تلقت الانتباه عدم جهود لتقسيم تاريخ الاسلام الى المراحل وأن تكون مبادرة عدة لتقسيم تاريخ الاسلام الى المراحل مرتبا التى سنقدم فى الاتية من قبل الغربيين. اجريت محاولة ازدادت عشر مرات لتقسيم تاريخ العثمانيين وقد صارت هذه من اهم القضية التى نقشت فى مهنة تاريخ العثمانيين. باعتقادنا ان لا تطرح قضية تقسيم تاريخ الاسلام كاملا الى حيز السؤال بصورة وافية عيب كبير. وقد تأثر فى هذا السكوت تطور تاريخ الاسلام حسب تقاليد عميقة و أن لا يرى فيه انكسار قوى اضافة الى ان تقتضى هذه العملية توفراة معلومات اكثر من معرفة المؤرخ. لكن من البديهيات أن يبدأ نقاش هذه القضية فى مكان ما ضرورى. بناء على ذلك قد تصور ان يكون هذا البحث العلمى مسودا مؤقتا الذى يلفت النظر الى مشاكل اساسية لهذه القضية منقحا تقسيمات سابقة.

أ.المسائل المنهجية

1.النموذج التاريخى المرتكز على اوروبا

قد تسدد عجز النظرية والمفهومية فى مهنتنا التاريخية الاصطلاحات والفئات التى كشف و طور الاوروبيون. نجح تصور تاريخى الذى يرتفع على تاريخ منتم الى فكرة فلسفة رومانسية لقرن التاسع عشر و متحد مع فلسفة التطور أن وجهة النظر المرتكزة على الغربية حقيقة عالمية و مطلقة.

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fak., İslam Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, Van.

ربما أن سبب الاساسى لقبول هذه الاصطلاحات والفئات فى حياتنا العلمية عدم تطور قدرة المفهومية عند مؤرخينا. وهذا يرى كثيرا من الاحيان فى أدوار التاريخ و تقسيم التاريخ الى المراحل.

2. ضرورة تقسيم التاريخ الى المراحل وفوائده

لماذا نحتاج تقسيم كل من التاريخ الى المراحل؟ قيل كل شيء العقل البشرى يحاول ان يدرك الزمان مقسما الى نبذات مثل القرن والسنة والشهر والاسبوع واليوم والساعة والدقيقة والثانية. فى الحقيقة التاريخ يعتمد على الزمان و يعمل ويستمر فى الزمان. لذلك كل من التاريخ التى لم ينقسم الى المقاطع ولم يعين احداثيه كزمن مغلق الذى لم تعين ساعته ودقيقته وثانيته. مع أن عقل البشرى الذى يقسم و يجزئ الاشياء يدهش من الظواهر متعددة المختلفة. نحن نحاول ان ندرك المحيط الزمنى الذى نعيش فيه مقسما الى الاجزاء. ليس للتاريخ وجهة النظر العالية ضد مجمع احداث ولذلك عدم تقسيم التاريخ الى المراحل لن يوصل التاريخ كعلم الى مستوى افضل. كما يؤكد جوتنين أن هذه العملية شرط اساسى علميا.

3. شروط مسبقة للتقسيم

نحن نحتاج قبل كل شىء الى وسائل النظرية والمفهومية ومن الضرورى ان يوجد اصطلاحات التى تعرف بشكل جيد ومقبولة مسلمة فى هذا المجال قبل مبادرة تقسيم. مع الاسف نحن لا نملك تركيبة مفهومية سوى المفهوميات لهودجسون التى استعملها فى أبحاثه. يوجد تعريفات غير محددة فقط مثل تاريخ الاسلام المبكر و تاريخ الاسلام القديم وتاريخ الاسلام الحديث. عندما نحتاج الى تعريفات خاصة نختلس فورا المفهومات من تصنيفات الغربيين. الوظيفة التى يجب اجراءها خلال هذه الظروف تعيين حدود التعريفات مثل تاريخ الاسلام القديم والحديث التى نستعملها بلا شعور اضافة ان نحاول كشف اصطلاحات جديدة وفئة معرفتين. ومشكلة اخرى لهذه القضية على اى تصور تاريخى سيرتكر تقسيم التاريخ؟

ب. الابحاث التى تجرى الى الان لتقسيم التاريخ مرتبا

نحن نناقش فى بحثنا العلمى مواسم تاريخ الاسلام وازهاره وايراقه و فى النهاية زحفه الى الموت او بدأ تطوره بداية. لكن محاولة تقسيم تاريخ الاسلام تتجاوز حد معرفة المؤرخ وتوفيرات تاريخية عنده. حسب تعييننا يوجد حتى يومنا ثلاثة ابحاث التى تقسم تاريخ الاسلام هكذا.

1. تقسيم س.د.جوتنين فى ابحاثه العلمى A plea For Periodization of Islamic History

يقسم جوتنين تاريخ الاسلام الى اربعة ادوار:
عروبة او عصر الاسلام العربى (500-850)
عصر ثقافة انتقالية (850-1250)
عصر مؤسسى محلى غير العربية (1250-1800)
عصر انتقالية الى الثقافة المحلية (1800....)

2. تقسيم هودجسون فى كتابه المعروف باسم مغامرة الاسلام

عنده عنوان الاساسى لتاريخ الاسلام فيما يلى:
الدور الاول: عصر الساسانيين الاخير و خلافة الاولى (692....)
الدور الثانى: عصر الخلافة العليا (692-945)
الدور الثالث: العصر الاسلامى الاوسط المبكر (945-1258)
الدور الرابع: العصر الاسلامى الاوسط المؤخر (1258-1503)

الدور الخامس: انبات ثانية: الامبراطوريات البارودية (1503-1789)
الدور السادس: العصر الحديث التكنولوجيا (1789-)
3. تقسيم اندريه ميكيل في كتابه المعروف باسم الحضارة والاسلام
الدور الاول: العصر الانتشار والتوسع (610-750)
الدور الثاني: عصر خلافة بغداد (750-1050)
الدور الثالث: هيمنة الاتراك والمنغول و وجه الجديد للاسلام (من القرن السابع عشر الى اخر القرن الثماني عشر)
الدور الرابع: الإمبريالية و عصر النهضة للاعراب (XIX.-XX.)

ج. التركيب و نحو تقسيم جديد

كل تقسيمات التي ذكرنا توافق بعضها بعضا في بعض المراحل ولكن يوجد اختلافات مهمة بينها. بمجرد قياس هذه التقسيمات و اشارة الى نقصانها يظهر تقسيم جديد فيا يلي:

عصر الفتوحات والتشكل (610-750)
حضارة الاسلام القديمة (750-1258)
عصر الامبراطوريات البارودية البيروقراطية (1258- 1800)
عصر الانحطاط والاستعمارة (1800-.....)

Giriş

Günümüzde İslam tarihçiliği çok küçük bir azınlık dışında, kuramsal ve nazari birikimi ile kavramsallaştırma yeteneği oldukça düşük bir manzara arz eder. Tarihçilerimiz bu eksikliği daha çok klasik kaynaklar üzerinde kurdukları hâkimiyetleri ve ana kaynaklara dayalı oldukça detaylı ve başarılı çalışmaları ile telafi etme yoluna gitmiş görünüyor. Batılı tarihçiler karşısında bu avantajlarını kullanarak çalışmalarına teorik bir zemin ve kuramsal bir çerçeve oluşturmadan çoğunlukla daha dar ve spesifik konulara yöneltmişlerdir¹. Aslında şimdiye kadar yapılan çalışmalar, küçümsenemeyecek düzeyde veriler ortaya koymuştur. Tarihi olayları kronolojik veriler olarak ortaya koymak ve bunları dökümanter belgeler ile destekleyerek, modern araçlar kullanabilen sistematik bir belge tarihçiliği için bu kadarı yeterlidir. Hemen hatırlatalım ki teorik ve kuramsal zayıflık sadece tarihçilere has bir eksiklik değil, belki bütün Türk düşünce hayatı ve akademik geleneğinin önemli problemlerinden biridir. Halbuki gerçek anlamda bilim, olgular dünyasındaki düzenlilikleri bilmeyi ve çözümlemeyi gerektirir. Spengler'in de vurguladığı gibi tarih, geçmişin düzenli bir takdimidir ve bu takdim arayışı her şeyin üzerine bina edildiği bit postula haline dönüşmektedir². Tünel tarihçiliği de denilen tarihi, siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal boyutlarından kopuk alanlar halinde ya da sadece bir devre

¹ Osmanlı Geriledi Mi? (Ed.Mustafa Armağan), İstanbul 2006, s. 28

² Oswald Spengler, *Batının Çöküşü*, (trc. Nuray Sengelli), II. Baskı İstanbul 1997, s. 30

mahkum olarak inceleyen parça(lay)ıcı tarih anlayışına; dar ölçekli araştırmaları bütünleyen ve çerçeveleyen bir bakış açısı getirilmezse, tarihsel olguların üzerinde hareket ettiği güçlü gelenekleri göremediğinden ve olaylar arasındaki sürekliliği sağlayan derin nedensellik zinciri kurulamadığından; teorik ve kavramsal bir çerçeveye oturtulamamakta, söz konusu spesifik çalışmaların yekunundan bütüncül bir tarih algısı çıkarılamamaktadır. Bu bakımdan İslam tarihinin temel dönemeçlerini ve uzun soluklu süreçlerini öne çıkaran panoramik bir görüntüsünün ortaya konması, tarih çalışmalarını için bir ön şart niteliğindedir.

Şimdiye kadar İslam tarihinin dönemlendirilmesine ilişkin ciddi bir çabanın olmadığı dikkat çeker. Aşağıda örneklerini sunacağımız birkaç sistematik dönemlendirme teşebbüsünün de batılılar tarafından yapılması ayrıca düşündürücüdür. Osmanlı tarihine ilişkin şimdiye değin onun üzerinde dönemlendirme denemesi yapılmış, ayrıca konu Osmanlı tarihçiliğinde ciddi bir şekilde tartışılan problemlerden biri olmuştur³. Bir bütün olarak İslam tarihinin sistematik bir dönemlendirilmesinin şimdiye değin yeterince gündeme gelmemesi kanaatimizce ciddi bir eksiklik olmuştur. Bu suskunlukta, elbette böyle bir teşebbüsün bir tarihçinin bilgi birikiminin sınırlarını aşan bir donanım gerektirdiği gerçeği kadar, İslam tarihinin güçlü geleneklere bağlı gelişen ve bu yüzden de batı tarihinde olduğu gibi keskin kırılmaların yaşanmadığı bir tarih olmamasının da etkisi olmuştur. Ancak bu konuyu tartışmaya bir yerden başlamak gerektiği de aşikardır. Bu sebeple bu makale, öncelikle bir grup tarihçi ile birlikte konuyu tartışmak üzere, konunun temel problemlerine dikkat çeken ve daha evvelki dönemlendirmeler üzerinden giderek, nasıl bir dönemlendirme yapılabileceğine ilişkin bir geçici taslak olarak düşünülmüştür.

I-METODA İLİŞKİN MESELELER

1-Avrupa Merkezci Tarih Paradigması:

Tarihçiliğimizin kuramsal zayıflığının bıraktığı boşluğu, genellikle batılı tarihçilerin Avrupa tarihini merkeze alarak geliştirdikleri kavramlar ve kategoriler doldurmaktadır. İlerleme felsefesi ile bütünleşen, mitler ile kurgulanış, XIX. asır romantizminin ürettiği tarih felsefeleri üzerinde yükselen tarih anlayışı, Batı eksenli bir bakış açısını evrensel bir gerçeklik ve mutlak bir hakikat olarak benimsetmeyi başarmıştır. Belki de bilim ve düşünce dünyamızda bu kavram ve kategorilerin bu denli kabul görmesinin temel nedeni, belgeler karşısında etken, yorumlama ve soyutlama sürecinde

---

³ Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesi konusuyla ilgili belli başlı makaleler hakkında bkz. *Osmanlı Geriledi Mi?* İstanbul 2006

ise edilgen bir manzara arz eden tarihçilerimizin, kavramsallaştırma yeteneğinin yeterince gelişmemiş olmasının da etkisi vardır. Tarih alanında bu durumun en çok görüldüğü konu ise “Tarihi devirler” ya da “Tarihin dönemlendirilmesi” meselesidir.

Batılı tarihçilerin tarih incelemelerinde kolaylık olsun diye geliştirdikleri, büyük oranda da Hıristiyanlık ve Aydınlanma felsefesine dayanan⁴ “Eski, Orta, ve Yeni Çağ” kategorileri, bütünüyle Avrupa tarihi incelemelerinden yola çıkılarak üretilmiştir ve sadece Avrupa’ya ilişkin konuların düşünülmesine elverişlidir. Oysa bu kategoriler farklı bir düzenekte, farklı bir ritimle, farklı baskı ve motivasyonlarla ilerleyen başka bir tarihin değerlendirilmesinde kullanılması ne kadar doğrudur? Mesela: MS: 476 yılında Batı Roma’nın yıkılması (M.S. 476) Eski Çağ ile Orta Çağın ayırım noktası olarak kabul edilir. Bu ayırım Çin, Hint ve Batı dışı dünyayı ne kadar derinden etkilemiştir? Onlar için ne kadar kullanışlıdır? Bilakis bu olay onları hiç etkilememiş bile. Avrupa tarihinin bir takım olayları bütün insanlık tarihi için ölçü olarak kullanılması yaygın bir adet haline almıştır. Fakat Avrupa uygarlığından türetilen kategorilerin, farklı bir tarihsel çizgide

⁴ Avrupa’yı merkez alan ve Tevrat – İncil geleneğine bağlı tarih taksimi Hıristiyanlıkla başladı ve en açık örneğini ilk defa Hıristiyan filozofu *St. Augustinus*’ta (353-430) bulabiliriz. Bu tür çabaların altında, tarihin doğrudan tanrının işi olduğundan, zaman içinde ve belli aşamalar halinde bu planı keşfetme arzusu bulunmaktadır. XII. yüzyılda *Floris’li Joachim* ise üç döneme ayırdığı bir tarih tasnifi yapmıştır. Buna göre; 1) Tanrı’nın egemenliği (*Hıristiyanlık öncesi*), 2) Hıristiyanlık çağı (*Oğul’un egemenliği*) ve 3) Gelecekte olacak Kutsal Ruh’un egemenliği seklindedir. Avrupa Rönesans hareketi içerisinde oluşan anlayış, Orta Çağ tarih yazımlarına karşı da belli bir eleştiri getirmiştir. XVI. yüzyılın ortalarından *Jean Baudin*, Orta Çağda kabul edilen dört imparatorluk temelli tarih şemasının *Daniel’in Kitabı*’ndan alınma üstünkörü bir şemaya dayandığını göstermiştir. (Bkz. O. Spengler, *Batının Çöküşü*, s. 30-36; R. G. Callinwood, *Tarih Tasarımı*, (trc. Kurtuluş Dinçer), İstanbul 1990, s. 69-73). Aynı yüzyılda İtalya ve İngiltere’de de eski efsanelere dayalı tarih anlayışı ve bunlarla ilişkili sınıflandırmaların yerine, eleştirel tarih anlayışını ve yeni düzenlemeleri getirilmeye çalışılmıştır. Bundan sonra ise 1644-1707 yılları arasında yaşayan Alman bilim adamı *Chrigtoph Cellarius*, Avrupa’lı bilim adamları arasında geniş kabul görmüş olan, ana iskeleti itibarıyla de günümüze kadar bir çok yönü kullanılan genel bir tarih tasnifi yapmıştır. O da tarihi; *I- Eski Çağ*: Başlangıçtan 476’ya kadar, *II- Orta Çağ*: 1453 İstanbul’un fethine (ya da Amerika’nın keşfine /1492’ye) kadar, *III- Yeni Çağ*: 1453/1492’den sonraki zamanlar şeklinde bir bölümlenme yapmıştır. Bu bölümlenmeden sonra gelen tarihçiler ise 1789 Fransız İhtilâlini IV. Dönem olarak *Yakın Çağ*’ın başlangıcı kabul ederek tamamlamışlardır. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, (İstanbul 1981), s. 26. Ayrıca bkz. İbrahim Kafesoğlu, “Üniversite Tarih Öğretiminde Yeni Bir Plân”, *Tarih Araştırmaları Dergisi XIV/19*, 1964, s. 3; “Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik”, *Tarih Araştırmaları Dergisi XIII/17-18* (1962-1963), 1963, s. 1-16. Bu tür dünya tarihi dönemlendirmesi yaklaşımlarının sistemli bir eleştirisi ve alternatif bir dönemlendirme önerisi için bkz. Halid Blankinship, “İslam and World History:Toward a New Periodazation”, *AJISS VIII/3* (December 1991), s. 423-452

ilerleyen ve farklı etkileşimlere maruz kalmış başka medeniyetlerin tarihlerinin değerlendirilmesinde kullanılması, her zaman tehlikeli, ekseriyetle ikircikli, çoğu zaman da yanıltıcı bir iştir. Spengler'in haklı olarak vurguladığı gibi; bu plan manasız ve yavan bir plandır. Bu plan tarihin alanını sınırlandırdığı gibi gülünç bir duruma sokmuştur. Avrupa'da merkezileşmiş birkaç yüz yıllık tarihi, bir çok bin yılı kapsayan eski tarihe karşı çıkarmak ve hala incelenmemiş bütün Helenizm öncesi tarihleri bir bütüne sokma gülünç değımlidir? Örneğin "Ortaçağ" Avrupa için, İslam dünyası için ya da Çin ve Hint uygarlıkları için aynı şeyi mi ifade eder? Ya da Ortaçağ denilen tarihi devir bütün uygarlıklarda aynı tarihlerde mi başlayıp bitmektedir?⁵

Bu sorular bile Avrupa ya da Germen-Roma uygarlığının evrensel insan uygarlığıyla özdeş olduğu yolundaki yanlış varsayımlara ve önermelere dayanmaktadır. Avrupalı tarihçiler bu taksimi yaparken, Avrupa'nın eski Yunan'dan beri kesintisiz ve doğrusal bir ilerleme içinde geliştiğı, diğer uygarlıkların ise tam aksine statik ve değışime direngen bir yapıda kaldığı kuramına dayalı olarak bu taksimi yapılmaktadır. Dolayısıyla bu taksime bağılı kalınarak Doğulu uygarlıklara bakıldığı zaman, zorunlu olarak onlar geri ve ilerleyememiş, tarihi aşamaların daha ilk devirlerinde kalkmış görünürler⁶. İslam Tarihi ve Medeniyetini, Hz. Peygamberden günümüze kadar, önemsiz değışiklikler dışında tek bir birim ve değışmez bir ünite olarak ele alan anlayış; yukarıda işaret ettiğimiz "statik doğu" varsayımına dayalı Avrupalı bir ön yargıdır. Müslüman tarihçilerin de şimdiye değın muhtelif sebeplerle, İslam tarihini hanedanlara bağılı tek düze bir tarih olarak anlamaları, bu yaklaşımla örtüşmesi ironik bir durumdur.

Mantıksal bakımda da, tarihsel olgular bakımından da Avrupalılar tarafından kullanılan dönemlendirmeye tabi olmak, bir insanın kedi doğum tarihini, gençliğini ya da evliliğini temel alarak bütün insanların hayatını tanımlaya kalkışmak kadar saçma bir girişimdir. İnsanlık tarihi Avrupa'daki gelişmelere indirgenemeyecek kadar büyüktür. Avrupa'nın tarihinde kırılmalara yol açan olaylar, Çin, Hint, İslam dünyası ve dünyanın geri kalan toplumların tarihinde aynı şekilde herhangi bir köklü değışime neden olduğunu gösteren işaretler yoktur. Kaldı ki Avrupalı tarihçiler arasında bile Ortaçağın ne zaman başladığı ve ne zaman sona erdiğine dair bir ittifak yoktur. Garpta "Ortaçağ" XIII. ve XIV. yüzyıllarda yavaş yavaş silinmeye yüz tutarken;

⁵ Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, (trc. Bahadır Sina Şener), İstanbul 1996, s. 126-127

⁶ Primitiv Sorokin, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, (trc. Mete Tunçay), İstanbul 1997, s. 74

Şarkta, Osmanlı, Babür, Safevî, ve Altınordu gibi imparatorluklar; Çin’de Ming hanedanı tarihlerinin en parlak zirvelerinden birini yaşıyorlardı⁷. Aynı şekilde Avrupalı tarihçiler Amerikan’ın keşfi ya da İstanbul’un Osmanlıların eline geçmesini, Ortaçağ ile Yeni Çağ arasındaki ayrımın nirengi noktası olarak görür. Bu olay, Batı Rönesans’ının başlamasında bir milat teşkil ederken, dünyanın diğer yerleri için ise bu olaya bağlı bir gelişme görülmemiş, belki Osmanlı tarihi ile sınırlı anlamlı bir dönem olarak kalmıştır. En iyimser yorumla bile bu olayların Doğudaki etkileri çok daha sonraki tarihlerde ortaya çıkmıştır⁸. Dolayısıyla bu tarihler doğrudan doğruya ilişki içinde olduğu dünyanın dışında uygulanamaz, uygulanması da anlamsızdır.

Oryantalistler tarafından oluşturulan imajlar ile Avrupa tarihine duyulan cazibe karşısına bir alternatif konulmadıkça, bu imajların insanların kafasında sürekli bir kökleşme tehlikesi taşır⁹. Bu da zihinsel konforumuzda bir bozulma ve geçmiş algımızda bir şaşılma beraberinde getirir. Çünkü Avrupalıların yaptığı bu tasnifler, temelde Aydınlanma felsefesi ve Hıristiyan ilahiyatı ile ilgili bazı tarih tezlerine dayandığından, geneli itibarıyla arkasındaki zihniyeti yansıtır. Bu bakımdan bu tasniflere yansıyan diğer tarihlerin görüntüsü, kırık-dökük bir mercekte yansıyan karmaşık ışıklara benzer. Avrupa merkezli tarih tasniflerine bağlı kalarak İslam tarihini anlamaya çalışmak, adeta “beynimize giydirdiğimiz deli gömleğinden” farksızdır¹⁰.

2-Dönemlendirmenin Lüzumu ve Faydaları:

Herhangi bir tarihi bütünü dönemlendirmeye niçin ihtiyaç duyarız? Her şeyden önce insan beyni, zamanı, asır, yıl, ay, gün, saat, dakika ve saniye gibi kesitlere ayırarak anlamaya çalışır. Tarih de aslında zamana bağlı işleyen ve zaman içinde anlaşılan bir bilimdir. Dolayısıyla zamana göre koordinatları belirlenmemiş ve kesitlere ayrılmamış bir tarihsel bütün; gün, saat, hafta ve yılı belirlenmemiş muğlak bir zaman gibidir. Halbuki bölücü ve parçalayıcı insan zihnine, sayısız çeşitlilikteki fenomenler ve evren karmaşık ve dehşet verici gelir. Bu zaman okyanusu içinde hemen kategoriler

⁷ Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 3. Baskı, İstanbul 1991, s. 23-24

⁸ Sorokin, *age*, s. 75

⁹ Linda T. Darling, “Osmanlı Tarihinde Dönemlendirme”, *Osmanlı Geriledi Mi?* (Edit: Mustafa Armağan), (İstanbul 2006), s. 181

¹⁰ Mehmet Genç, Osmanlı ile ilgili bir dönemlendirme denemesinde yazdığı makalenin başlığına bu ismi vermiştir. Biz de ondan esinlenerek bu ifadeyi kullandık. Bkz. Mehmet Genç, “Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği; Osmanlı Tarihinde Periyotlama Meselesi”, *Osmanlı Geriledi mi?* (Ed. Mustafa Armağan), İstanbul 2006, s. 331, 337

icat ederek ve parçalara ayırarak okyanusu anlamaya çalışırız. Tarihin olaylar karmaşası karşısında daha üst bir bakış açısı olmadığından, bir bilim olarak tarihi daha iyi bir noktaya da götürmeyecektir. Bundan dolayı Goitein, dönemlendirmenin sadece pedagojik amaçlara hizmet etmesi için dağınık haldeki bilginin sınıflandırılmasına yönelik bir araçla sınırlandırılmayacağını; bilakis bunun “bilimsel bir ön şart olduğunu” vurgular¹¹. Dönemlendirilmesi yapılmamış bir tarih, bölümlere ayrılmamış, plansız bir kitap çalışması gibidir. Dolayısıyla, sınırlı değerini göz ardı ettiğimizde, onun ne denli değerli olduğunu anlarız.

Bir tarihsel bütünün dönemlerinin tespit edilerek buna göre taksim edilmesi, aynı zamanda o tarihsel bütünün geçirdiği farklı safhaları ve medeniyet tiplerini ortaya çıkarır. Bütün medeniyetlerin kendi iç dinamiklerine, yüzleştikleri etkileşimlere bağlı ilerleyen bir gelişme aşamaları, tarihsel seyirleri, farklı ritimleri ve medeniyet tipleri vardır. Bütün bunlar belli bir zaman içinde vuku bulduğundan, farklı kültürler serisi, değerler seti ve kendi özel tipolojisini yansıtan kişilik tiplerine de sahiptir. Dolayısıyla dönemlendirmeler, biraz da bir kültür ve medeniyet içinde farklılaşan kültür modellerini, değerleri ve bunları temsil eden insan tiplerini öne çıkarır ve görmemizi sağlar. Çağlar arasındaki farklılık ve değişime bakarak bir kültürel dönem ile onun ardından gelen dönem arasındaki sınırı belirleyebiliriz¹². Kısacası insan tipi, kültürel anlayışı ve zihin dünyası, ekonomik karakteri ve siyasal yapısı kendi içinde nispeten bir bütün teşkil eden bu tür paket dönemler, ayırıcı vasıflarıyla ve sınırları ile tam olarak ortaya konmadan ve o devirlere ilişkin olayların hangi tarihsel zeminde aktığı yeterince dikkate alınmadan, anlaşılması ve yorumlanması da o nispete sınırlı kalacaktır.

Elbette her medeniyet kendi çizgisi boyunca gelişen, geliştikçe karmaşıklaşan, yaşadığı kırılmalarla medeniyetinin farklı aşamalarında çeşitli değerler gösteren çok yönlü hareketlerden oluşmuş bir geçmişe sahiptir. Bütün bunları söylerken medeniyetlerin kendi yalıtılmış dünyaları içinde geliştiğini söylemek istemiyoruz; aksine hiçbir beşer tarihi boşlukta

¹¹ S. D. Goitein, “A plea For Periodization of Islamic History”, *Journal of The American Oriental Society* 88/2 (1968), s. 228

¹² Tarih filozofları, medeniyetlerin ortaya çıkardığı insan tiplerini esas alarak tarihi dönemlendirmeye çalışmışlardır. Bu nazariyeden hareketle Goitein de İslam tarihini dönemlendirirken; İslam tarihinin ilk devrinde fetihçi, saf dini heyecan içinde Arap karakteri ağır basan bir insan tipi, bundan sonra gelen klasik dönemde; daha çok kültürel eğilimleri, soyut konulara olan alakası ağır basan, bilgin-filozof bir insan tipi, klasik dönem sonrasında ise zahit, mutasavvıf, geçmiş mirasa saygılı İrani-Türkî bir insan tipinin ağır bastığını düşünmektedir. Bkz. “A plea For Periodization of Islamic History”, s. 225

oluşamaz; her büyük medeniyet zengin bir etkileşim dünyasının baskıları içinde şekillenir. Fakat son tahlilde her medeniyet kendi tarihsel çizgisi içinde ilerlerken, kendi morfolojik biçimine ve öz değerlerine göre işler ve hayatini sürdürür. Bu süre içinde her medeniyetin kendi ilk, orta ve yeni, bir manada gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık dönemleri vardır ve bu dönemler kesinlikle diğer medeniyetlerinkinden farklıdır¹³.

İslam tarihi köklü geleneklerin ve büyük güçlerin aktif olduğu bir tarih olmasına rağmen, bu durum hiçbir şekilde tekdüzeliği de ima etmez. On üç asır boyunca İslam'ın içinden geçtiği farklı süreçleri göz önünde bulundurmazsak, tarihi bir realite olarak hiçbir zaman var olmayan, soyut bir İslam resmiyle karşı karşıya kalırız. Ayrıca İslami kültürün öz niteliklerini ve insanlığa katkılarını da yok saymış oluruz¹⁴. Bundan dolayı sırf geçeceği yakalamak uğruna, İslam tarihinin uzun soluklu süreçlerini, onun organik bölümlerine göre ayırmak gerekir. Aksi takdirde İslam tarihini Batı eksenli kategoriler içinde düşünmek ve yorumlamak zorunda kalırız. Kendi iç değişim dinamiklerine bağlı olarak oluşturulan böyle bir çalışma, herhangi bir periyodun içinde olup bitenleri anlamlandıran, çerçeveleyen ve açıklayan paradigmaların da temelini oluşturur. Bu yönüyle dönemlendirmeyi, her hangi bir dönemi çalışan tarihçiler için, bir birinden kopuk gibi görünen parçaları bütünleyen ve üzerinde çalıştığı bant hakkında fikir veren bir çeşit trafik işareti olarak görebiliriz. Ancak dönemlendirme yapılırken, belli bir sosyal ve kültürel değişmeye dayanmalı ve nört olmalıdır; tarihi bir ilerleme-gerileme kumpasına sıkıştırmamalıdır. Bu paradigmalara dayanarak İslam tarihinin ayrıntılı bir grafiğinin çıkarılması, bu alanda yapılacak ileri çalışmalar için bir ön şart niteliğindedir¹⁵.

Dönemlendirme yapılmadığı takdirde, başı ve sonu belli olmayan, muğlak ve belirsiz bir zaman anlayışı içinde, tarihçiler hangi sahillerde yelken açtıklarının farkında olmadan, rotasını kaybetmiş bir gemi gibi yol almak zorunda kalırlar. İslam tarihinin geçirdiği farklı dönemleri gerek muasırlarıyla, gerekse kendi medeniyetinin farklı çağları arasında “karşılaştırma” yapabilmek için, farklılıkları öne çıkaran bir dönemlen-dirilmenin yapılmış olması lazımdır. Mesela Osmanlı imparatorluğu ile Abbasiler arasında bilim ve düşünce hayatı, iktisat ve ya siyasi kurumlar düzeyinde bir

¹³ P. Sorokin, *age*, s. 78

¹⁴ Mesela, İslam Medeniyetinin VIII. ve IX. Asırlardaki özellikleri ile XI. ve XII. Arasındaki kültür hayatında yaşanan farkı anlayamazsak, İslami kültür ve düşüncenin bir Helen mirasının tekrarı olduğu zehabına kapılırız. Halbuki X. asırdan itibaren İslam dünyasında hissedilir bir özgünleşme hareketi olduğunu ve bunun da önceki asırlardan daha farklı sürece girildiği gerçeğini gözden kaçırmış oluruz.

¹⁵ Mehmet Genç, *agm*, 332

karşılaştırma yapabilmek için, bu iki dönem ve devlet arasında ortaya çıkan farklılıkları hangi parametreler üzerinde yorumlayacağımızı ancak bakış açıları oturmuş bir dönemlendirme üzerinden yapabiliriz. Özellikle Abbasiler ile Osmanlılar arasında ilim ve düşünce hayatı arasındaki belirgin farklılaşmayı, İslam medeniyetinin yaşadığı iki farklı medeniyet tipi çerçevesinde izah edebiliriz. Aksi takdirde bu farklılaşmayı şimdiye kadar yapıldığı gibi bir gerileme olarak yorumlarız.

Şimdiye kadar genellikle Asr-ı Saadet, Hulefa-i Râşidin, Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular ve Osmanlı gibi hanedan silsilelerini esas alan bir dönemlendirme yapılmaktadır¹⁶. Fakat bu tür hanedanları ve milletleri temel alan bir yaklaşım, en başta İslam tarihindeki siyasi yapıları aşan ve tarihin daha derininde akım giden süreklilikleri göz ardı etmektedir. Ayrıca İslam'ın sadece siyasi yapılar oluşturmakla sınırlı kalmadığını; bilakis kendine has bir düşünce sistemi, toplumsal yapısı, kültürü, sanatı, en geniş anlamda da bir medeniyeti olduğunu yeterince vurgulamamaktadır. Halbuki bir tarihsel bütün en temelde medeniyet olarak vardır ve bir medeniyetin içinde bir çok ulus ve devlet vardır. Bunlar ne kadar aktif olurlarsa olsunlar, yine de bir bütünün küçük bir parçası olmaktan öteye geçemezler. Bu yüzdendir ki böyle bir dönemlendirme girişimi, İslam tarihinin medeniyet boyutunu ortaya çıkarmamıza ve tarihe bir medeniyet penceresinden bakmamıza yardımcı olur¹⁷.

Bu bakımdan milletleri ve bölgeleri aşan, aynı zamanda da onları dışarıda bırakmadan kuşatan bir dönemlendirmeyi yapabilmek için, tarihi medeniyet düzeyinde incelemek, geçmişe daha sistemli ve daha üst bir bakışı

---

¹⁶ İslam dünyasında bu anlamda geçmiş algılarının sistemli bir gözden geçirilmesi lazım. Araplar, Türkler, İranlılar, Hint alt kıtası Müslümanları, Afrikalılar vs. Sömürgecilik eğitiminden geçmiş ya da Batının fazla tesiri altında kalmış bütün halklarda geçmiş algısı, tarihte yaşadıkları beraberliği görmeyecek kadar parçalı, hatta düşmanca imgelerle doludur. İslam tarihinin bütün tarih dünyasında kabul görececek bir tasnifinin yapılması, belki bu tür sınırlı bakış açılarını düzeltmede ve birleştirmede etkili olur. Mesela, Arap bakış açısı oldukça muğlaktır; Hulefa-i Râşidin, Emevi, Abbasi ve daha sonra uzun bir boşluk ve belirsizlikten sonra XIX. asırda tekrar başlar. İslam dünyasında Türk ve Berberilerin siyasi hâkimiyeti, onlar için sanki tarihen anlamsız ve boş olarak görülmektedir.

¹⁷ Türkiye örneğinde geçmişe bakışta Türk tarihini temel alan yaklaşımlar yaygındır. Burada İslam tarihini mi Türk tarihinin altında ele alınacak, yoksa Türk tarihi mi İslam tarihinin altında ele alınmalıdır. Kronolojik olarak Türklerin tarihi İslam'dan önce olsa da, İslam tarihi yayıldığı mekan, bir kültür ve medeniyet olması bakımından, her hangi bir ulusun tarihinin alt başlığı olamaz. İslam tarihi, Türk kimliğinin üç ayağından (Türklük-İslamlık ve Çağdaşlık) biridir ve diğer tüm Müslüman halklarla paylaştığımız aynı zamanda bir medeniyetin tarihidir. Bu yüzden halkları kuşatan bir tarih olarak İslam tarihini dönemlendirme için temel alınmalıdır.

gerektirir. Bilindiği gibi bireysel olgularla bilim yapılamaz; bireysel olguları daha geniş bir bütün içine oturtarak olayın sistematüğını bilmeyi ve çözümlenmeyi gerektirir. Zaten insan zihni de araştırdığı alanda anlamlı düzenlilikler arar. Buradan hareketle diyebiliriz ki, dar ölçekli tarih araştırmaları ile üst tarihsel bakış açıları/nazariyeleri arasında sürekli olarak karşılıklı bir ilişki olmalıdır. Teori ile pratiği birlikte götürmeliyiz. O zaman tekil tarihsel olayların bir boşluk içinde meydana gelmediğini, bir tarihsel bütün içinde anlaşılabilir bir sistematüğe tabi olarak hareket ettiğini görürüz. Bir taraftan tarihsel araştırmaları derinleştirirken, diğer yandan daha üst bir bakış açısından tarihsel olguları vuku buldukları tarihsel çerçeveye oturtarak ilerlemeliyiz. Meşhur benzetmede dile getirildiği gibi “ne ağaca bakarak ormanı, ne de ormana bakarak ağacı ihmal etmeliyiz”. Yani ayrıntılarda boğulup bütünü algılamamızın engellenmemesi gerektiği kadar, bütüne takılıp tarihi gerçeklikten de uzak kalınmamalıdır. Önce on yılları ya da nesilleri temel alarak kademe kademe bir veya bir kaç yüzyıllık dilime kadar bakış açısını genişletebiliriz. Ancak birkaç asrı görebileceğimiz kadar yüksek bir bakış açısından baktığımızda; bir kültürü meydana getiren değişik geleneklerin kendi içindeki bağımsız seyrini ve sürekliliklerini, derin fay hatlarını(!) ve kırıklarını, eş zamanlı olarak genişleme ve daralmalarını, yükseliş ve çöküşleri daha net biçimde görebiliriz¹⁸.

3. Dönemlendirmenin Ön Şartları:

Bir dönemlendirme çalışması, doğal olarak ayrıntıları ihmal eden genellemeler yapmak zorunda olduğundan, beraberinde bir dizi zorluklar getirmektedir. Her şeyden önce dönemlendirmeyi yaparken kullanılabileceğimiz “*kavramsal araçlara*” ve kategorilere ihtiyaç vardır. Böyle bir dönemlendirmeye girişmeden önce iyi tanımlanmış ve herkes tarafından genel kabul görmüş ve o alanda oturmuş kavramların olması zaruridir. Fakat bu alanda aşağıda göreceğimiz Hodgson’un kendi çalışmasında kullandığı kavramsallaştırmaların dışında, her hangi bir kavram düzeneğine sahip değiliz. Sadece tam olarak tanımlanmamış, nerde başlayıp nerde bittiği konusunda bir mutabakat olmamasına rağmen, yarı bilinçsiz bir şekilde kullandığımız “İlk Devir İslam tarihi”, “Klasik Dönem” ya da “Geç Dönem” gibi bazı tanımlamalar bulunmaktadır. Daha özel tanımlamalara ihtiyaç duyduğumuzda ise hemen Batılı tarih tasniflerinde kullanılan kavramları peydahlama(!) yoluna gidilmektedir. Bu şartlarda yapılacak şey, bir taraftan şimdiye kadar bilinçsizce kullandığımız “İlk Devir” ya da “Klasik Devir” gibi tanımlamaların öncelikle içeriğini doldurup kesin hatlarını çizirken, diğer

¹⁸ M.G.S. Hodgson, *İslam’ın Serüveni I*, s. 187

yandan da yeni tanımlayıcı kavram ve kategorileri keşfetme çabası içinde olmaktadır.

Yine bu problemle ilişkili bir başka mesele ise dönemlendirmenin üzerine oturacağı “*tarih nazariyesi*” meselesidir. Her ne kadar Halil İnalçık Osmanlı tarihinin dönemlendirmesi tartışmaları bağlamında, önceden tasarlanmış bir tarih nazariyesine dayanan kesin çerçevelere ihtiyaç olmadığını; bunun yerine iç dinamikler ile dış güçler arasındaki denge durumunu, siyasi otoritenin diğer güç odaklarıyla kurduğu denge durumunu ve siyasi, mâlî ve sosyal kurumların dayandığı toprak sistemin geçirdiği evrelerin temel alınabileceğini öne sürerse de¹⁹, bununla ancak bir devletin ve siyasal yapının taksimatının yapılabileceği; İslam tarihi gibi içinde farklı kültürleri, milletleri ve uzun devirleri barındıran çok daha büyük bir tarihi bütün için bunların yetersiz kalacağı aşikardır. Dolayısıyla böyle bir dönemlendirmenin yapılabileceği ve tarihi dönemlerin kırılma anlarının, farklı kültür ve medeniyet tiplerinin ve aşamalarının ölçülerini ve standartlarını belirlemeye yarayacak “tarih teorileri veya felsefeleri” şarttır. İbn Haldun’un devletlerin kuruluş ve yıkılışlarının ölçüsü olarak “asabiyet” nazariyesi ne işlev görüyorsa, burada ihtiyaç duyduğumuz tarih nazariyeleri ya da tarih felsefeleri de, bütün İslam medeniyetinin yükseliş ve gerileyişlerinde aynı işlevi görecektir. İslam tarihinin yükseliş ve gerileyiş dönemlerinin ölçüsü ve hareket noktası nedir? Bilgi üretimi mi? Şehirleşme mi? Toprak bakımından genişleme ya da daralma mı? Açık denizlere hâkimiyet mi? Sosyal hareketlilik mi? Bütün bu farklılıkları düzenleyecek ve sistematize edecek olan bu tür kuramlardır. Bu kuramlar da Kur’an’da anlatılan hikayelerdeki sünnetullahtan hareket etmelidir. Ayrıca şimdiye kadarki tarih felsefelerinin elverişli ve açıklayıcı yaklaşımlarından da faydalanılabilir. Özellikle Arnold Toynbee ve Danilevsky’nin tarih felsefelerini burada hatırlatmakta fayda var²⁰.

Dönemlendirme yaparken, bütün ülkelerde ve kültür çevrelerinde, başı ve sonu mutlaka aynı zamana sığdırılması gereken bir tarih aşamasını değil, belki uzun bir zaman süresi içinde boyutları ileriye ve geriye kayabilen bir yaşayış stiline toplu ve tipik özellikleri temel alınır. Çoğu zaman yüzeydeki hukuki, iktisadi ve kültürel müesseselerde fizyonomi değişmesi yaşanırken,

¹⁹ Halil İnalçık, “Osmanlı Tarihinde Dönemler”, *Osmanlı Geriledi mi?*, s. 86

²⁰ A.Toynbee’nin tarih felsefesi ile ilgili temel kitabı için bkz. *Tarih Bilinci I-II*, (trc. Jale Kaplan), İstanbul 1976. Nicolay Danilevsky’nin ise kitapları dilimize tercüme edilmemiştir. Onun tarih felsefesi için ise Sorokin’in özetleyici çalışmalarına başvurulabilir. Bkz. *Bir Bunalm Çağında Toplum Felsefeleri*, s. 68-97

alttan alta daha büyük geleneklerde bir kopuş yoktur²¹. Bundan dolayı toplumun çoğu bir birine paralel ve iç içe geçmiş farklı alanlarının hepsinde top yekun ve keskin bir değişimin olduğunu düşünmek, tarihsel değişimin tabiatına terstir. Değişimin nasıl ve ne zaman başladığını ve nasıl geliştiğini ve ortaya çıktığını görmek gerekiyor. Bireyin hayatındaki uyku anı gibi, toplumun hayatındaki gerileme de bütün toplumu sardıktan ve herkes tarafından hissedilir hale geldikten sonra fark edilir. Çünkü değişim kökleri, ortaya çıktığı andan çok daha eskilerde başlamış ve yavaş yavaş gelişerek tarihin yüzeyine vurmuştur. Bu durum karşısında dönemlendirme için değişimin ilk tohumlarının atıldığı dönemi mi yoksa değişimin aşikar hale geldiği, bir çok alanı etkilemeye başladığı ve tarihsel manzaranın büyük oranda değişmeye başladığı zamanı mı esas almalıyız? Bu soru bizi tarihte ne tür olayların incelemeye değer olduğu tartışmasına götürür. Ele aldığımız dönemde daha köklü ve süreklilik arz eden olgular, nispeten daha geçici olgulara göre her zaman daha önceliklidir. Dolayısıyla dönemlendirmede, olayın patlak verdiği andaki değişime öncülük eden olaylar esas alınır. Bu durum jeolojideki yer tektoniğinin yer kırığına enerji yüklemeye başlamasına benzer. Fakat bu enerji yüklemesi dayanamaz hale geldiğinde kırılır ve yüzeyde deprem olur. Tarihin derinliklerinde küçük değişimler, büyük bir tarihsel depreme dönüşmeden, bir milat olarak alınamaz, büyük dönüşüm kırılmayla başlar.

Tarihteki büyük kırılmalardan sonra yeni süreçler başlar. Bu süreçlerin yükselme ya da gerileme yönündeki “*tarihsel sürecin eğimi*”, diğer olayların yorumlanacağı bir paradigmadır. Şayet tarihi süreç dinamik bir yükseliş trendi içindeyse, bu dönem süresinde yaşanan hatırı sayılır büyüklükteki olumsuzluklar dahi bu gidişi durduramamaktadır. Çünkü tarihsel yapının çok daha derinlerindeki unsurlar engellenemez bir büyüme içindedirler ve bu büyüme dinamizminden dolayı yüzeyde yaşanan darbeleri hızla telafi ederek yoluna devam etmektedirler. Mesela İslam’ın ilk döneminde yaşanan iki büyük iç savaşa rağmen, bu süreç etkilenmemiş, bilakis devletin bütünlüğü ve fetihler devam edebilmiştir. Aynı şekilde Osmanlıların kuruluş devrinde Timur karşısında yaşadıkları mağlubiyet ve parçalanmalarına rağmen, bu şoku kısa sürede atlatarak dağılan güçlerini toplamışlar ve büyümelerine kaldıkları yerden devam etmişlerdir. Bu durumun tam aksine, şayet tarihi dönem gerileme sürecinde ise, kazanılan nispi büyüklükteki zaferler ve başarılar dahi gerilemeyi durduramamaktadır. Osmanlıların XIX. asırda kazandığı zaferler ve gerçekleştirdiği başarılarla rağmen, ait olduğu tarihsel bütün gerileme sürecini yaşadığından, çöküşten kurtulamamıştır. Elbette bu

²¹ S. Ülgener, *age*, s. 23, 35

süreçler kaçınılmaz kaderler değildir. Tarihsel sürecin yönünü değiştiren örnekler de mevcuttur. Önemli olan bu sürecin hangi noktada ve alanlarda yapılan müdahalelerle durdurulabileceğidir. Bu durum dağ silsileleri içindeki tepe ve vadilerin yüksekliklerindeki izafiliğe benzer. Rakımı yüksek bir dağ silsilesi içindeki bir vadinin her şeye rağmen rakımı yüksektir. Rakımı düşük bir ovadaki yüksek bir dağın da her şeye rağmen rakımı düşüktür.

Son olarak İslam tarihinin dönemlendirilmesi sorunu, henüz tartışmanın çok başında olan bir sorundur. Bizim tespitimize göre müstakil olarak bu sorunu ele alan çalışmaların sayısı, aşağıda da işaret edeceğimiz gibi bir elin parmaklarının sayısını geçmemektedir. Konun önem ve aciliyeti dikkate alındığında, bir süre daha geçici bir dönemlendirme ile yetinmek durumundayız. Ancak bu süre içinde dikkat etmemiz gereken mühim bir nokta, herhangi bir dönem için kullandığımız “Gerileme”, “Çöküş” ya da “Yükseliş” devri gibi mutlak tanımlamalardan kaçınmak gerekir. Bu tasnifler son tahlilde görecelidir; tarihinin öncelik ve tercihlerinin bir sonucudur. Henüz başlangıç aşamasındaki bir dönemlendirme girişiminde kullanılacak tanım ve kavramların donuk ve katı olmaması gerekir; yeni açılımlara ve kategorileştirmelere ket vurmaktan, tartışmalara ve geliştirmeye açık olmalıdır. Ayrıca, dönemlendirmeyi gerileme-ilerleme ikileminden kurta-rarak bir medeniyetin uzun ömrü süresi içinde yaşadığı mevsimlerin keşfi olarak görmek kanımızca daha doğrudur.

Bir başka problem de dönemlendirmeye esas olacak tarihin konusu meselesidir. İslam tarihi coğrafya itibariyle Timbuktu’dan Kaşgar’a kadar Afro-Avrasya bölgesine yayılmış ve VII. Asırdan günümüze kadar uzanan ve hala ayakta kalan, muazzam genişlikte ve büyüklükteki bir tarihe sahiptir. Bu tarih içinde sonsuz çeşitlilikte gelenekler, halklar, devletler, iktisadi havzalar ve alışkanlıklar barındırır. Bu denli çeşitliliği ve farklılıkları içinde barındıran ve farklı ritimle dalgalanarak ilerleyen bu senfoniye bir bütün içine sığdırarak sün’i bölümlere ayırmak oldukça güç bir iştir²². Bu tarihi bir bütün halinde dönemlendirmeye tabi tutarken, bütün bu farklılıkları bütünleyen, hepsini bir birine bağlayan ve tarih incelemesinin konusu olarak neyi temel alacağız?

Bu tür üst bakışlı incelemelerde tarihin inceleme konusunu tarih felsefecileri arasında da tartışılan temel konulardan biri olmuştur. Toynbee buna “Medeniyet”, Spengler “Yüksek kültür”, Danilevsky “kültür-tarih tipi”

---

²² Mehmet Genç, “Tarihimize Giydirilen deli Gömleği; Osmanlı Tarihinde Periyotlama Meselesi”, *Osmanlı Geriledi mi?*, s. 331, 337

demektedirler ve dünya tarihinde bunların sayıları sınırlıdır²³. Biz de bu çalışmada, bütün tarihsel unsurları bütünleyen ve birbirine bağlayan medeniyet olgusunu dönemlendirme için esas alabiliriz. Çünkü medeniyetler, halkaların ortak idealler ile kurdukları diyalog sayesinde, geride hepsini kuşatan ve en azından modern zamanlara kadar ortak temaları, kelime dağarcıkları, yaşam tarzları, zihniyetleri olan ve zaman içinde de tekil bir hikaye bırakan incelenebilir hikayelere ve üsluplara sahiptir. Medeniyetler, devletler, anayasalar ve dinler gibi gözle görünmeseler de, kendini dışa vurduğu bir dizi göstergeyle tarihte var olduklarını ortaya koyarlar. Bir tiyatro oyunu, bir resim sergisi, bir kitap, felsefe, moda, bilimsel keşif, teknik bir uygulama, bunların hepsi görünüşte bir birinden bağımsız olaylardır. Fakat hepsinin arkasında onları bütünleyen ortak bir tema olduğunu hissedersiniz. İşte bu göstergelerin arkasındaki ortak tema ve yapı medeniyettir. Nuh'un gemisi gibi içinde her türü barındırarak zaman içinde yol alır. Bundan dolayı herhangi bir tarihsel bütünün dönemlendirilmesi, ancak medeniyet düzeyinde yaşadığı değişiklikler takip edilerek yapılabilir. Aksi takdirde tarihin sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel ve sanatsal vs. farklı ünitelerini; Orta Asya, Hindistan, Malezya ve Endonezya, Mısır, Kuzey Afrika, Horasan gibi değişik bölge ve havzalarını, senkronik bir şekilde ilerleyen organik bir bütün olarak ele almanın imkanı yoktur. Burada İslam tarihi genel bir çerçeveyi ve aynı zamanda bir ideali temsil eder. Onun içindeki farklı ünite ve değişik bölgeleri sıkı sıkıya bir birine bağlayan ve hepsinden ortak tarihi bir yapı çıkaran şey, İslam'ın medeniyetidir. Medeniyet düzeyinde ele alınmadan bu tarihi dönemlendirmenin imkanı yok gibidir. Nitekim Türk tarihini dönemlendirme çalışmaları, siyasi yapıları temel aldıklarından bir sonuca ulaşamamıştır²⁴.

Medeniyetlerin ömürleri o kadar uzundur ki, onların yanında devletlerin ömrü çok kısadır. Medeniyetin mevsimleri karşısında yalnızca çiçekler ve meyveler ölümlüdür; ağaç durur. Bu uzun yolculuğunda bir biri peşi sıra gelen parçalar, bir birine yabancı dilimler halinde bölünmekte, sonuçta inişli çıkışlı bir tarih ortaya çıkmaktadır. Biz de dönemlendirme yaparken bu iniş ve çıkışları tesbit etmeye ve ona göre bir tarih tasnifi yapmaya

²³ Sorokin, belli başlı Tarih felsefecilerinin bu tür üst tanımlarını ayrıntılı bir şekilde karşılaştırmaktadır. Geniş bilgi için bkz. s. 145 vd, 249-264. Ayrıca Toynbee'ye göre bu tür medeniyetlerin sayısı yirmi altıdır. Bunların çoğu çeşitli zamanlarda ve çeşitli derecelerde serpilip, büyümüşlerdir; bazıları çökmüştür, bazıları ise erimeyle sonuçlanan bir çözüme sürecinden geçmektedir. Bkz. *Tarih Bilinci I*, s. 46-48

²⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Üniversite Tarih Öğretiminde Yeni Bir Plân", *Tarih Araştırmaları Dergisi XIV/19*, 1964, s. 3; "Tarih İlmî ve Bizde Tarihçilik", *Tarih Araştırmaları Dergisi XIII/ 17-18* (1962-1963), 1963, s. 1-16

çalışacağız. Bu durum Fernand Braudel'in üç katlı tarih binasının (en üstte, kısa vadeli gündelik olaylar (*historic evenmatielle*), orta katta birkaç yüzyıl içinde vuku bulan orta vadeli iktisadi ve kültürel kaymalar) en alt katındaki uzun vadeli (*long dureé*) değişmelerin yer aldığı ve demografik, tarımsal ve coğrafi çevresindeki oldukça ağır işleyen sürece tekabül eder. İşte tarihin bu en alt katındaki medeniyet aşamasında esaslı büyük kırılmaları yakalanabilir²⁵.

II. ŞİMDİYE KADAR YAPILAN SİSTEMATİK DÖNEMLENDİRME ÇALIŞMALARI

Bu çalışmamızda İslam tarihinin kendi içinde yaşadığı mevsimleri; çiçek ve yaprak açmasını, meyveye durmasını ve en sonunda da kuruyarak ölüme sürüklenişini ya da ya da tekrar filizlenmesini tartışacağız. Ancak İslam Tarihinin dönemlendirirken bu girişim, bir tarihçinin bilgi ve birikiminin sınırlarını aşar. Bu durumda öncelikle İslam tarihinin dönemlendirilmesini yapmaya çalışan daha önceki taksimatları, ayrıntılı ve karşılaştırmalı bir şekilde ortaya koymak gerekmektedir. Bizim tespitlerimize göre şimdiye kadar sistematik bir şekilde bu dönemlendirmeyi yapmaya çalışan üç çalışma bulunmaktadır.

1) S. D. GOİTEİN'İN "A PLEA FOR PERIODİZATION OF ISLAMİC HISTORY" MAKALESİNDEKİ DÖNEMLENDİRMESİ

İlk olarak S. D. Goitein'in konuyu müstakil bir makalede ele aldığı "A Plea for Periodization of Islamic History"²⁶ adlı makalesinde ortaya koyduğu taksimatı inceleyerek başlayalım. Ancak Goitein, dönemlendirmesini daha çok Arap ulusu merkezli yapmaktadır. Bu nedenle teklif ettiği tarihler de Arapların tarih içinde yaşadıkları önemli dönüşümler ekseninde gelişmiştir. Onun dönemlendirmesinde dikkat çeken bir başka nokta da, kendisi ticaret tarihi, burjuvazi ve Akdeniz ticareti üzerinde yoğunlaştığından, para ekonomisi ve burjuvazinin gelişimi yaptığı taksimde belirleyici olmuştur. Goitein İslam Tarihinin dört döneme ayırır.

1.1. Arabizm ya da Arap-İslam Devri (500-850):

Bu tarihler arasının hâkim karakteri Arap ulusunun mucizevi bir şekilde tarih sahnesine çıkışıdır; bir edebiyat ve kabilelerin belirgin şekilde yayılışı gözlenir. İslam ve Kur'an-ı bu edebi mucizenin bir parçasıdır. Kureyş'in

²⁵ Fernand Braudel, *Uygurlukların Grameri*, (trc.Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1999, s. 50-51

²⁶ Goitein bu makaleyi 1964 yılında Cambridge Üniversitesi tarafından toplanan "Lecture Read et the Congress of Arabists and Islamist" kongresinde sunmuştur.

transit ticarete, kervan organizasyonunda ve her türlü ittifakı (*ilâf*) şekillendirmedeki özel rolü, ona Arap kabileleri arasındaki savaş ve barışlarda liderlik imkanı verdi. Bu durum (İslami) fetihlerde de daha açık olarak görülür. Araplar sadece dini zafer ve ya ganimet için değil, aynı zamanda askeri üstünlük için de savaşıyorlardı. Bu fetihler gerçekte profesyonel askerler üzerinden iş adamlarının bir zaferiydi. Arapların dillerine ve kültürlerine delicesine bağlılığı, bu kültürü başkalarına empoze etmelerinden dolayı, İslam'ın ilk devrini Arap medeniyetinin biri durumuna getirdi. Bu devir gerçekte Arapların bir yükselme devridir.

Goitein, bu devrin 132/750 tarihinde sona erdiğini düşünür, fakat bu 850 tarihi olmalı; hatta daha kesin bir tarih vermesi gerekirse bunun Samarra şehrinin Mu'tasım tarafından Türkler için kurulduğu 838 tarihini önerir. Bu tarih, (1) Orta doğunun tarihinde Arap hâkimiyetinin sonu, Türk hâkimiyetinin başlangıcını sembolize eder. Ayrıca bu tarihte(2) ne kâtipler, ne de Fars kökenden gelmeyen İbni Zeyyat gibi alışılmadık birinin vezirliğe getirilmesi, İslam toplumunda yeni gelişmeleri işaret eden bir olgudur. Son olarak da Samarra sanatında artık karışık üsluplarını birleştirerek, bölgeselliği aşan ve İslami denilebilecek emperyal bir sanatsal üslubun görüldüğü tarihin başlangıcıdır. Bütün bunlar, İslam öncesinden beri devam eden gelen bir süreçten toptan bir kopuşu ve farklılaşmayı ifade eder. Bundan dolayı 838 tarihi ya da daha genel olarak IX. Asrın ortaları İslam tarihinde bir dönüm noktasıdır.

1.2. Ara Medeniyet Devri (850-1250):

Goitein "Ara medeniyet" kavramını burada Avrupa merkezli oryantalist argümanda kullanılan anlamıyla "aracı" manasında kullanmadığına özellikle dikkat çeker. Çünkü bu medeniyet sadece Antik Helen medeniyeti/mirası ile Rönesans arasında bir nakilci değildir; bilakis kendi değerlerini de yaratabilmiştir. Burada esas olarak "ara medeniyetten" kasıt, mekan bakımından aracılığıdır; Doğu Hint-Çin ile Batı Afrika ve Avrupa arasında ara(cı) bir medeniyettir. Aynı zamanda bütün bu sınırdaki medeniyetleri asimile eden de bir özelliğe sahiptir. Bu devrin hâkim karakteri, özgür bir para ekonomisi, orta sınıfların önceliğine dayalı bir sosyal yapı, Grek seküler bilimlerinin yaygın nüfuzu ve dini konularda olağanüstü bir yaratıcı esneklik ve zenginlikle karakter kazanır.

1.3. Kurumsallaşmış, Teritoryal, Arap olmayan Devir (1250-1800)

Bu devir askeri feodalizm, bürokratik devlet, her alanda devlet tekelinin yaygınlığı ve lonca ve meslek örgütlerinin murakabesi altındadır. Bütün bunlar İslam öncesinden gelmeyen yeni oluşumları ifade eder. Her şey

organizedir; geniş okullar(medreseler), tekke ve zaviyeler, maaşlı geniş bir memurlar kadrosu ve bilimler... Büyük çaplı ansiklopedik eserler ve telhislerle oluşturulmuş el kitapları... Bu dönemde dini yaratıcılık yerini büyük oranda obscratizme bırakmıştır. Mistisizm yerini teosofi(tarikat) almıştır. Dönemin sonuna doğru kültürel farklılıklar ortaya çıkmaya başlar. Kopukluk ve farklılaşma sadece dil bakımından değil, aynı zamanda sanat, mimari, hatta felsefe ve bilime kadar her alanda bir dağınıklık vardır.

1.4. Milli Kültürlere Geçiş: İslam'dan Ziyade Kökenlerden Esinlenme (1800 ...)

Batının İslam toplumları üzerindeki etkisi aslında 1699 Karlofça antlaşmasıyla başlar. Bu savaş Osmanlıların yaşamak için Batı'yı öğrenmesi gerektiğini gösterir. Batı, 1757 Plasey savaşı ile Bengal'i, 1798 Napolyon savaşı ile Mısır'ı ele geçirir. Daha realist bir bölümlenme 1850 olabilir. Bu tarihte buharlı makine kullanılmaya başlar ve bu olay Doğu ile Batı'yı bir birine yaklaştırır. Batının bu etkisine karşı "savunmacı" bir İslami tavır gelişir. Savunmacı tavırlar ise yaratıcılık ve sürükleyici düşüncelerden uzaktır. İslam dünyasındaki son bir asır içinde (19. yy) etkili olan bütün hareketler yabancı kaynaklıdır; liberalizm, sosyalizm, ulusçuluk, faşizm vs. Fakat bu dönem bir geçiş ve kuruluş dönemidir. Kimse bu süreçte İslam'ın gelecekteki rolünü tahmin edemez. İçinde bulunduğumuz zaman diliminde hala kapanmamış bir tarihsel süreci ve zaman dilimini yaşıyoruz. Bu süreçte Müslümanlar modernleşme sürecinden geçmektedir. Bu dönem İslam tarihi içinde özel ve ayrı bir dönem olarak düşünülmelidir.

2. M.G.S. HODGSON'UN "İSLAM'IN SERÜVENİ'NİNDEKİ DÖNEMLENDİRMESİ

Sosyal ve kuramsal donanımına sahip tarihçiler, özellikle karşılaştırmalı dünya tarihi perspektifinden konulara yaklaştıklarından, İslam tarihçilerinin içeriden göremediği bir sürü dış etkiyi ve derin iç bağlantıları daha rahat ortaya çıkarabilmektedirler. Gerçekte İslam Tarihi daha büyük bir bütünün, yani dünya tarihinin bir parçasıdır ve ancak bir dünya tarihi bütünü içerisinde gerçek anlamını ve yorumunu bulabilir. Bu ise sıradan bir tarihçinin gücünü aşar; hem doğuyu, hem batıyı, hem de İslam tarihini bilmeyi gerektirir. Bu bakımdan M.G.S. Hodgson'un "*İslam'ın Serüveni*" adlı dünyaca ünlü yapıt, İslam tarihinin Dünya tarihi içindeki senkronize hareketi ve etkileşimini ortaya çıkarma bakımından şimdiye kadarki en kapsamlı çalışma olduğundan, yaptığı taksimat da o nispette kıymetlidir. Yazar kitabının her bölümünü İslam tarihinin bir dönemine tahsis etmiş ve her dönem/bölüme de önsözler yazarak anlatacağı dönem/bölümün genel

karakteristiğine dair giriş bilgileri vermiştir. İslam tarihini nasıl bir dönemlendirmeye tabi tuttuğunu ise kitaba yazdığı “Genel Önsöz” başlığında bir şema halinde göstermiştir. Buna göre “İslam Tarihinin Ana Başlıkları” şöyledir.

2.1. Birinci dönem: Son Sasaniler ve İlk Halifelik Dönemi

İslam’ın İran-Sami toplumuna girişi ve yeni bir toplumsal düzenin doğduğu dönemdir. İran’da, Bereketli Hilal’de, Arabistan’da yeni düzen için ortam hazırlanıyordu. O, İslam’ı oikoumen denilen Nil ile Amuderya arasındaki yerleşik bölgede M.Ö. 800’lü yıllarda başlayan M.S. 600’lere kadar devam eden ve insanlığın büyük beyinlerinin ve geleneklerinin ortaya çıktığı Karl Jasper’den ödünç aldığı “Mihver Çağı” dediği bir devrin son aşamasında dünyaya ayak bastığına dikkat çeker. Bu sebeple İslam öncesinde büyümüş olan üç büyük medeniyetin dökümüyle işe başlaması anlamlıdır. Nitekim bu bölüme “*İslam’ın Yayılışı ve Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu*” adını verir. İlk olarak Sasani siyasi düzeninin sarsılması hadisesi vuku buldu; fakat dönemin en önemli özelliği Ashabın önderliğinde Müslümanların Nil’den Amuderya’ya kadar olan, hatta daha da ötelere hâkim olmaları gerçeğidir. Bu dönem ilk kuşak Emevi halifeliğinin sona erdiği Abdullah ibn Züher’in Mekke’de öldürüldüğü tarih olan h. 73/692 yılında sona erer.

2.2. İkinci Dönem “Yüksek Halifelik Devri (692-945)”

Bu dönem Mervani ve Abbasi halifeleri döneminde oluşmaya başlayan İslamlaşmış klasik medeniyetin ilk dönemini oluşturur. İslamlaşmış toplum git gide hâkim hale gelen tek bir bilim ve kültür dili olan Arapçayla, tek bir büyük devleti ve tek bir halife otoritesi teşkil etti. İslam dinini klasik formülasyonu belirlenmiş oluyordu; Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler ve Mazdekiler. Ayrıca bu dönemde İslam öncesinden kalma birkaç gelenek, çok yönlü bir filizlenme içinde yeniden canlanıyordu. Bu evrede Sasanîlerin modeli üzerinde şekillenmiş, mutlak bir bürokratik imparatorluğun yaratılmasına ve Arapçada ifadesini bulan bir klasik uygarlığın doğuşuna tanık olunmuştur. Artık bir aydın geleneği üzerinde merkezileşen bir “*İslam kültürü*” ve İslam’ın büyük oranda damgasını vurduğu bir “İslam Alemi” oluşmuş durumdadır. Tek halife otoritesinde bütünleşmiş bu dönem, (1) tarımsal tabanın narinliği ve Irak’taki sulama siteminin çöküşü nedeniyle, (2) kısmen de halifelik etrafında yoğunlaşmış katipler sınıfının, egemen toplumsal grupların desteğini alabilecek ve böylece siyasal bütünlüğü sürdürecektir fikirler ve modeller geliştiremediğinden, siyasal birlik IX asrın ortalarından başlayarak X. Asrın ortalarına kadar tamamen parçalanmıştır.

Büveyhîlerin Bağdat'a girdikleri tarih olan 945 yılı "*Yüksek Halifelik Döneminin*" sonu olarak sunulmuştur.

2.3. Üçüncü Dönem "Erken Orta İslami Dönem (945-1258)"

Bu dönem İran-Sâmi topraklarının ötesine yayılan uluslar arası bir medeniyetin ve toplumun tesis edildiği bir dönemdir. Bir tarafta siyasal parçalanmışlık hızla devam ederken, diğer tarafta Arapça ve Farsçada dile getirilen ortak bir kültür ve toplumsal kurumların iç dinamizmi sayesinde Müslüman toplumun yayılışı ve birliği aynı anda geliyordu. Bu devirde İslam tarihinde ortaya çıkan bir başka yeni gelişme ise; çoğunluğu göçebe topluluklardan devşirilerek getirilen askeri kölemenlerin oluşturduğu "ümera" ile şehirli nüfusu oluşturan ulema, tacir, zanaatkar ve kabile ve din cemaatlerin asilzadelerinin oluşturduğu "ayân" sınıfı arasında daha belirgin hale gelen ve kendini her düzeyde hissettiren ayrımdır. Bu ikinciler uluslar arası Müslüman toplumun önemli bir parçası olarak siyasi sisteme meşruiyet sağlasalar da askeri sınıftan ayrı duruyorlardı. Bir başka ayrışma da, özellikle doğu bölgelerinde saray ve yönetici kesim Farsçayı esas alırken, ulema dini ilimlerde Arapçayı kullanmaya devam ediyordu. İlerleyen asırlarda bu dillerde yaratıcı gelişmeler gerçekleşerek, dini düşüncede esas olarak Arapça; yüksek saray kültürü ise Acemceden geliştirilen Osmanlıca, Çağatayca ve Urducayla dile getiriliyordu.

2.4. Dördüncü Dönem: "Geç Orta İslami Dönem (1258-1503)"

Moğol nüfuzunun hâkim olduğu ve İslamileşmiş kurumlar ve mirasta kriz ve yeniden canlanış devridir. İslamileşmiş şehirlerin putperest Moğollar tarafından işgal ve feci şekilde tahrip edilmesine karşın, İslami normlar kendini kabul ettirmiş ve yarım kürede yayılmaya devam etmiştir. Bu dönemde İslam Anadolu, Balkanlar, Hindistan, Güneydoğu Asya ve Sahra altı Afrika'ya doğru genişledi. Moğol meydan okuması, Balkanlar ile Bengal arasında o güne kadar görülmemiş ölçüde etkili bir Fars kültürü oluşturmak suretiyle yeni bir siyasi geleneğin oluşmasına yol açmıştır. Hodgson, pek çok araştırmacının bu dönemde İslam kültüründe ve toplumunda köklü bir değişim meydana geldiği yönündeki iddialara karşı çıkararak kültürel çöküş ve radikal toplumsal değişim denilebilecek bir şeyin meydana gelmediğine inanır. Türk-Moğol göçebelerinin şehirli ve ileri bir medeniyeti nasıl hâkimiyetleri altına aldıklarını açıklarken, bunun; tarımsal hayattaki gerileme, sulama sisteminin bozulması ve Orta Asya ve steplerdeki hayvancılığa dayalı göçebe ekonomisinin genişlemesi ve birleşik bir önderlik altında kabile topluluklarının çığ gibi çoğalmasıyla alakalı olduğunu ileri sürer. Bunun sonucunda "ordu vesayetinde devletler" denilebilecek bir devlet tipi

ortaya çıkmıştır. Ayrıca yeni yönetici elitler görsel sanatlara ve başka kültür formlarına verdikleri destekle hissedilir bir canlanma başlamıştır.

2.5. Beşinci Dönem: “İkinci Filizlenme; Barut İmparatorlukları (1503-1789)”

Hodgson bu devri savaş sanatındaki gelişmeler çerçevesinde tanımlayarak “ateşli Barut imparatorlukları” adını verir. Büyük mahalli imparatorlukların yönetimi altında Farslaşmış kültürün boy verdiği bir dönemdir. Moğol devrinin siyasi ve kültürel ivmesi, kültürleri nispeten yerel olan mahalli imparatorluklarda, özellikle de Osmanlı, Safevi ve Babür imparatorluğunda gelişmesini sürdürdü. Bu üç imparatorluk da Türk yönetici elitlere sahipti. Her üçü de bürokratikti ve yine üçü de toprağa öncelik veriyordu. Bu dönem İslam’ın maddi gücünün doruğunda olduğu dönemdi. İslam eski dünyada (*oikouneme*) en büyük rolünü bu dönemde oynamıştır. Dünyanın büyük kısmında bir Müslüman hegemonyası vardı. Buna karşın uyanışı başlayan Avrupa karşısında, estetik ve entelektüel üretkenlik giderek kayboluyordu. Tüm parlaklığına karşın Osmanlı ve Babür imparatorluklarının kurulduğu alan (Anadolu, Balkanlar ve Hindistan) sonradan İslam alemine dahil olduğundan büyük gayr-i Müslim nüfusa sahipti ve her ne kadar Osmanlı dikkatlerin odağında olsa da; mimarlık, şiir ve yaratıcı ilerlemelerin merkezi Safevî imparatorluğuydu. Bu bürokratik tarım imparatorluklarının hem kültürel yaratıcılığını, hem de gücünü kaybetmeye başlaması ile Garp kültürünün kuzeye ve doğuya yayılması, Rönesans, deniz ticaretinin genişlemesi ve başka etkenlerin vuku bulduğu “*Büyük Batı Dönüşümünün*” aynı anda meydana gelmesi, bu çağın sonunu getirir ve yaklaşık 1800’den sonra İslam dünyası yeni bir çağa girer.

2.6. Altıncı bölüm: “Modern Teknik Çağ (1789- ...)”

Bu dönem İslami mirasın Modern teknikalistik dünyada parçalandığı dönemdir. Modern Batı tarafından sürdürülen yeni dünya düzeninin etkisi altında, İslamlaşmış medeniyet dünya-tarihsel konumunu yitirdi. Uzun bir zamandır kesintisiz devam eden uluslar arası Müslüman toplumunun yerini, Batıya refah getirmiş olaylardan zarar görmüş, başkalarının hâkim olduğu bir dünyada parçalanmış bir azınlıklar almıştır. İslam toplumu bir bütün ve tarihsel aktör olarak var olmaktan çıkar, artık İslami bir toplum olarak değil, İslami mirası paylaşan bir toplum olarak varlığını sürdürmektedir. Batının ciddi bir meydan okumasıyla karşı karşıya kalındığından, ele alınan bütün İslami temalar bu meydan okumaya bağlı gelişmiştir.

3. Andre Miquel'in "İslam ve Medeniyeti"ndeki Dönemlendirilmesi

Üçüncü olarak Andre Miquel'in "İslam ve Medeniyeti"²⁷ adlı eserinde yaptığı tasniftir. Yazarın bu çalışmadaki hedefi İslam tarihinin dört dönemi olduğunu ortaya koymaktır. Bu dört dönemi ayrıntıya boğmadan açık ve net bir şekilde takdim eder. Kitabının girişinde yaptığı dört dönemlik taksim şöyledir.

3.1. I. Dönem: Genişleme ve Yayılma Çağı (610-750)

Menşeyinden (610 yılları) VIII. asrın ortalarına kadar (750'lu yıllara) olan İslam'ın genişleme ve yayılma çağıdır. Bu devirde İslam (tarihi) Arapların inhisarındadır. Artık dünya tarihinde koroyu idare eden "Doğudur."

3.2. II. Dönem: "Bağdat Halifeliği Çağı" (750-1050)

İslam'ın toprak bakımından istikrara kavuştuğu ve temellerini sağlamlaştırdığı devirdir. Bağdat'ın ticaret yolları kavşağında kurulması, fetihlerin soluğunun kesilmesi; göz kamaştırıcı bir şehirleşme hareketine (İslam'ın 17 kandili) sahne olur. Müslüman dünya bütün ticaret kavşaklarını elinde tuttuğundan, ticaret adeta bu devre damgasını vurur. Her şey; insanlar, bitkiler, hayvanlar ve kültürler hareket halindedir. Açık denizlerde İslam hâkimiyeti kurulurken, sahra yollarında Antik çağdan beri süregelen ticaret daha da hızlanarak devam etmektedir. Toplum kapalı bedevilikten şehirli ve yabancı miraslarla yüzleşmeye başladığından, gelenek ve yenilikleriyle dinamik bir toplum vardır. Siyasi ve bölgesel ayrılıklara rağmen, hilafetin manevi otoritesi altında birleşmiş bir Müslüman toplum oluşmuştur. Oysa kültür bakımından yabancı geleneklerle temas/diyaloğ bütün hızıyla devam ettiğinden, eski gelenekler bir diriliş içindedir, kültür de hala oluş halindedir. Emeviler devrindeki mayalanma, İran'dan gelen taze kanla zenginleşerek İslam medeniyetinin kültürel zirvesini oluşturan gelişmelerin tohumlarını atmıştır. Devrin sonuna doğru İranî kültür hâkim olur. İrani kültür, İslam'ın itikadına, diline, kültürüne karşı direnir. Dünyanın kaderi daha doğunun elindedir, fakat denizlerde Avrupa'nın uyanışı başlamıştır. Abbasi halifeliğinin siyasi otoriteyi kaybetmesi, sadece siyasi bir bütünün parçalanması ile sınırlı kalmamış; iktâ sisteminin askerileşmesi, siyasi ve sosyo-ekonomik bünyede etkili olacak köklü dönüşümleri başlatmıştır. Bu gelişme katip-tüccar siyasetini güden "para aristokrasisinin" yerine, toprağa dayalı askeri

²⁷ trc. Ahmet Fidan, *I-II*, (İstanbul 1990). Bu eser, Academie Française tarafından 1968 yılında bilim ödülüne layık görülmüştür. Ayrıca Cemil Meriç eserin coşkulu bir tanıtımını yapmış ve bu yazısında "genç tarihçilerimiz bir medeniyet tarihi nasıl yazılmalıdır, görsünler ve ibret alsınlar" demektedir. Geniş bilgi için bkz. Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, (İstanbul 1986), s. 82-157

bir yapılanmayı benimseyen “*kılış aristokrasisini*” geçirmiştir. Bir manada halifelik çöken tüccar sınıfının yerini toprak istifçisi askeri sınıf almıştır²⁸. Onların sahneye girişi bu devrin sonunu getirdiği gibi toplumsal ve iktisadi bakımdan da İslam dünyasının manzarasını değiştirir.

3.3. III. Türk-Moğol Hegemonyası ve İslam’ın Yeni Çehresi (XI-XVIII.yy Sonu):

1050’den 1800’e kadar, yaklaşık sekiz asır İslam Orta Asyalıların, bilhassa Moğollar ve Türklerin inhisarındadır. Orta Asya steplerinden kopup gelen Türk boyları halifeliği himayeleri altına alarak İslam’ın kaderini bundan sonra ellerine alacaklardır. Birkaç asırdır Müslüman devletlerin ordularında paralı askerlik yapan Türk gitmiş, onun yerine fetihlerin Türk’ü tarih sahnesindeki yerini almıştır. Abbasi halifeliği Moğol istilasına kadar İslam dünyasının manevi birlik ve beraberlinin sembolü olarak kalmıştır. Fakat halifelik müessesesinin zemininin kaybolması, siyasi ve mezhebi parçalanmaları (Sünni Selçuklu, Şii Fatimi ve Harici Rüstemî) artırmıştır. Bu devirde İslam yeni bir seyyaliyet içine girmiştir: Müslüman tarihinin aktör isimlerine Türkler, Moğollar ve Berberileri de ilave etmek gerekir. Bunlar aynı zamanda belli bir dönem siyasi birliğin eksenidir. Batı’da Berberiler, Doğuda Selçuklular ve Osmanlılar eliyle İslam hicri birinci asırdaki fetih geleneğine yeniden başlar. Bu dönemde İslam bir taraftan Viyana’ya, diğer tarafta Çin ve Sond adalarına kadar götürülür. Berberiler, Murabıtlar ve Muvahhitler zamanında Sicilya’nın zaptı, sonra İspanya ve Sudan’ın, Senegal-Nijer bölgesinin Müslümanlaştırılmasıyla İslam’ın alanını genişletir. Batı Akdeniz’de ise Muvahhit’ler sonrasının parçalı yapısı iç sürtüşmeleri artırırken, XV. asırdaki Hıristiyan şoku kısmi bir canlanışa sebep olur. Akdeniz’deki üstünlüğünü kaybeden Müslüman tüccarlar 1250-1400 arasında Nijerya, Ganem, Bornu, Senegal ve Mali gibi Batı Afrika’nın İslamlaşmasına öncülük ederler. Ayrıca Selçukluların attığı temel üzerinde daha sonra kurulan Zengiler, Eyyübiler, Anadolu Selçukluları, Memlükler, Safeviler ve en sonunda da Osmanlılar ile Irak, İran, Suriye, Mısır ve Anadolu toprakları XIX. asra kadar uzun dönem Türklerin yönetiminde kalır. Haçlıları da karşılayan yine bu devletler olmuştur. Selçuklular ve takipçileri İslam medeniyetinin sadece hamileri olarak görülemez; aksine bir çok noktada bu medeniyeti o kadar ileri götürdüler ve yenilediler ki yeni bir İslam medeniyetinden bahsetmek mümkündür. Aynı zamanda Mağrip ve İspanya bilim ve düşünce bakımından en canlı dönemlerini yaşamaktadır.

---

²⁸ A. Miquel, *I*, s. 164-165

Moğollar iddiaların aksine İslam'ın önünü tıkamadığı gibi, Müslüman tüccarların hareket alanını genişlettiği için bir “içten fetih” gerçekleşmiş ve bu dönemde İslam Çin’de, Avrupa’da, Afrika’da, Orta Asya’da, Hindistan’da, Malezya’da, Kafkaslarda hızla yayılmıştır. Özellikle Türkler, “Rusya’dan Çin’e” Moğolların arkasından giderek istila edilen yerlerin Türkleşmesine ve İslamlaşmasına öncülük etmişlerdir. Bu nüfus hareketi, bilgi mübadelesi ve ekonomik ilişkiler, parçalanmış eski dünyaya yeniden canlılık getirerek Abbasi devri geleneğini canlandırır. Yine bu dönemde İran dili, sanatı ve İslam’ı ayrı bir canlılık ve süreklilik içindedir. Şiiliğin de İran’da gelişmesi ve Safevîleri ortaya çıkaracak şekilde bu toprakları mekan edinmesi Moğol devrindeki destekle başlamıştır. Moğolları toprağa yerleştirerek İslamlaşmasına ve bünyesinde erimesine onlar öncülük etmiştir. Bu devirde Çağatay edebiyatı, Osmanlı Türkçesi gibi Türk edebiyatı da diriliş içindedir. Fakat bu süre bir asırdan kısa sürmüştür. Diğer taraftan bu dönemde Avrupa denizlerde uyanış içindedir. Böylece Avrupalılar, denizlerdeki ticareti ve hâkimiyeti de ellerine alır ve Akdeniz Müslümanlara kapanır. Memlûklüler Akdeniz’den çok Kızıldeniz ve Hint okyanusunda varlar. Bu sayede Arap, Fars ve Hintli tüccarların karşılaşmasına sahne olan Doğu Afrika gelişmektedir. Hint okyanusundaki bu Müslüman tüccar canlılığı Malezya ve Sumatra’nın İslamlaşmasının yolunu açar. Bu dönemde medreseler yaygınlaşarak ilim hayatı standartlara bağlanır. Kültürel bakımdan zeka ve devlet tecrübesini de katan kalıcı büyük ansiklopediler devridir. Aynı zamanda mezheplerin, milletlerin ve medeniyetlerin rekabet ettiği bir devirdir. Tabii bilimler alanında yenilik yok, daha çok tekrar hâkimdir. Coğrafi keşiflerle adeta denizlerde yok olurlar. Memlûklülerin sonu, evrensel tarihin dönüm noktalarından biridir.

İslam tarihinin temel dönemlerinden birisi, Selçuklu ve Moğolların hazırladığı zemin üzerinde gelişen ve Türk dünyasının doruk noktasını oluşturan, altı asırlık istikrarlı dönemde yeni eğilim, mücadele ve gelişim sahaları açan ve İslam’ın denizlerdeki hâkimiyetini yeniden kurarak Avrupa ve dünya tarihinin en önemli oyucularından biri haline gelen Osmanlılardır. Bu imparatorluk da XVI. Asırda dünyadaki değişmelere bağlı olarak zayıfladı; fakat aceleyle değil, can çekişirken Avrupalıların ölümünü hızlandırmasıyla öldü.

Osmanlı, Safevî ve Hint-Moğol imparatorluklarının yıkılışı aslında bütün Müslüman dünyanın gerilemiş ve çöküşü olmuştur. Bu gerileme Avrupa karşısında ortaya çıkan nispi bir gerilemedir. Bizzat kendi içinde değerlendirilirse çöküşten çok bir şekil değişikliğidir. Bu da Akdeniz

Sünniliği ile İran Şiiliği arasındaki kopukluktan kaynaklanmıştır. Bu dönemde bile İslam Kara Afrika, Malezya ve Hindistan'da yayılmaktadır.

3.4. IV. Emperyalizm ve Arap Rönesansı (XIX.-XX.)

Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı ele geçirişiyle (1798) açılan devir İslam tarihinde yeni bir dönemin başlangıcını işaret eder. Bu tarihten sonra İslam'ın kendi topraklarında, kendine meydan okunduğunun şaşkınlığı içinde rûhen ve mânen alt-üst olacak, Müslümanları derin bir iç hesaplaşmaya zorlayacaktır. İdari-siyasi alanda olduğu kadar dini düşüncede de bir yenilikçilik furıyası vardır. Bu dönem İslam dünyasının reformlar, kongreler, ıslahatlar devridir. Aynı zamanda 1800'den I. Dünya savaşına kadar ırkçılık hareketlerinin tırmanış devridir. Araplar uzun bir aradan sonra tekrar dirilerek rönesansını gerçekleştirir. Bunların yanında her yerde sömürgecilere karşı amansız bir mücadele verilmektedir. I. Dünya savaşından sonra batı kaynaklı ideolojiler revaçtadır. Her yerde değişimciler ile muhafazakarlar arasında bir mücadele sürmektedir. Bugün ulus devletlerden oluşan ve gerilimleri, geri kalmışlığı, fakirliği ve istikrarsızlığı ile önem çıkan bir Üçüncü dünya ile karşı karşıyayız. Aynı zamanda Müslümanların nüfusu, dünya ortalamasının üzerinde hızla artmaktadır. Bu şartlarda İslam gelecekte, birlik ve beraberliğini ve toparlanma gücünü devam ettirebilecek mi? Yine içinde yaşadığımız dünya ile gelecek kuşaklar nasıl bir ilişki kuracaktır?

III. SENTEZ VE YENİ BİR DÖNEMLENDİRMEYE DOĞRU

Buraya kadar sunduğumuz üç farklı dönemlendirmede, bir biriyle örtüşen noktalar olduğu gibi, oldukça önemli farklar da bulunmaktadır. Bu dönemlendirmelerin bir karşılaştırmasını yaparak ve eksikliklerine dikkat çekerek yeni bir dönemlendirmeye ulaşmaya çalışacağız.

İlk olarak İslam tarihinin nerede başladığı meselesini ele alarak başlayalım. Goitein, İslam tarihini Arap tarihi ile eş değer gördüğünden, Kureyş kabilesinin Mekke'de ticari ittifak (îlaf) kurarak yükselişe geçtiği M.S. 500 yılıyla başlatır. Hodgson ise kesin bir tarih vermez fakat İslam'ın Arap yarımadası dışına çıkmasını (İran-Sâmî bölgesi) esas alır. Andre Miquel ise Hz. Peygambere vahyin indiği 610 yılını esas alır. Bu son tarih İslam tarihinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Fakat Hz. Peygamber dönemini İslam tarihinin bütünü içinde her hangi bir döneme dahil edemeyiz. Çünkü bu devir İslam tarihi ve bütün Müslümanlar için, dini ve manevi hayatın yoğunluğu, İslami ideallerin gerçekleşmesi noktasından çok özel bir devirdir. Bütün İslam tarihi süresince boy veren değerlerin özü ve çekirdeği bu devirde cevher halinde bulunmaktadır; vahiy hala inmekte, hadisler ve

Medine'deki ilk Müslüman toplum Hz. Peygamber rehberliğinde İslami bir hayatın ideal misallerini oluşturmaya çalışmaktadır. Nasıl ki toprağa atılan bir tohum, belli bir zaman, uygun bir iklimde gelişerek bir ağaç halinde büyür ve meyve verirse; İslam medeniyeti ağacı da evvelki medeniyetlerden aldığı mirasla beslenerek, "Medine'deki ideallerin" asırlar boyunca meyvesini vermiştir. Bilim, felsefe, sanat vs. alanındaki medeniyet mahsullerini, Müslüman toplum bütünüyle istikrara kavuştuktan ve vahyin ilkelerini disipline ettikten sonra ortaya koymaya başlamıştır. Bu bakımdan Asr-ı Saadet dönemi, daha sonraki herhangi bir dönemle kıyaslanamayacak ve herhangi bir kategoriye konamayacak kadar özel bir dönemdir. Daha sonra gelişen medeniyetin bütün veçhelerinin temelinde bu dönem vardır²⁹.

I. Fetihler ve Teşekkül Devri (610-750)

Yukarıda takdim ettiğimiz dönemlendirmelerde ilk devrin sona erişini ile ilgili üç tarihçimiz de ayrı tarihler vermektedir. Hodgson, 692 ya da 700 tarihiyle birlikte iç savaşların sonra erdiğini dikkate alarak **İlk Halifelik Dönemi** dediği devrin sona erdiğini inanmaktadır. Ancak bu olay bütün tarihi gidişatı dönüştürecek bir etki yaptığı söylenemez. Emevilerin bütün siyasi rakiplerini alt ettiği doğrudur, fakat çok daha derinlerde süre giden tarihin yönünü değiştiren bir gelişmeden bahsedilemez. Fakat Hodgson'un altı devir sisteminde bu kırılma ara bir kırılmadır, İlk devri daha sonraki devirlerden ayıran esas büyük dönüşüm, merkezi halifelik otoritesinin (Emevi ve Abbasi) dağıldığı ve Büveyhilerin Bağdat'a girdiği tarih olan 945 yılını devrin sonu olarak gösterir. Bu dönemde tarımsal sistemdeki bozulma ve Toynbee'nin felsefesini kullanarak halifelik etrafındaki yaratıcı azınlığın artık egemen toplumsal grupların desteğini alabilecek ve böylece siyasal bütünlüğü sürdürecektir fikirler ve modeller geliştiremediği için "iç proleterya" tarafından artık taklit edilmez (*mimesis*) hale gelişinin bu devrin sonunu getirdiğine inanmaktadır³⁰. Fakat burada yüksek halifelik çökmesine rağmen, kültürel birlik devam etmiştir. Ayrıca devam eden ve bu devre esas karakteristiğini kazandıran daha dinamik süreçler; bilim, felsefe, şehirli-tüccar tarzda şekillenmiş toplumsal yapıdır. Halifelik otoritesinin dağılmasından hemen hemen hiç etkilenmedikleri görülmektedir. Öyleyse buradaki olay, sadece siyasi bir parçalanmadan öte geçmemiştir. Elbette bu dönemde Müslümanların yaşadığı coğrafyada çoğunluğa geçmeleri ve İslam bilim ve felsefesi özgün klasiklerini ortaya koyma gibi önemli değişimler oldu, fakat bunlar daha önce yaşanan daha büyük bir dönüşüm sonucu başlayan bir sürecin devamıydı. Dolayısıyla ilk devrin sona erişini daha

²⁹ S. Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, (trc. Ali Ünal), İstanbul 1985, s. 11

³⁰ Sorokin, *age*, 149-150

önceki bir tarihte aramak gerekir. Goitein ise 830 tarihinde Türklerin Abbasi merkez siyasetine hâkim olmaları, tüccar burjuvazisinin geleneksel Arap aristokrasisinin yerini alması ve Samarra sanatına yansıyan figürlerin derin bir dönüşümü yansıttığı kanaatindedir. Türklerin İslam siyasi hayatına dahil oluşları uzun vadede önemli etkiler yaratmıştır, fakat Samarra'daki nüfuzları bütün bir İslam tarihindeki köklü dönüşümleri başlatacak büyüklükte değildir. Ayrıca aynı yazar “İslam Tarihinde Bir dönüm Noktası” adlı bir başka makalesinde³¹, İbnu'l-Mukaffa'nın “Risaletü's-Sahabe”³² adlı bir layihasındaki itiraflarına dayanarak, Emevilerin yıkılıp, Abbasilerin kurulduğu 750 tarihini İslam tarihinde pek çok alanda küllî değişimlerin başlangıcı kabul etmektedir. Bu tarihte Arap Aristokrasisinin yerini bürokrasi, kabilelerden oluşan ordunun yerini ücretli nizami bir ordunun, Arap hâkimiyetinin yerini değişik milletlerden oluşan unsurların aldığını, özellikle de önce Farsların, sonra da Türklerin aldığını söylemektedir. Bu dönemde İslam tarihinde meydana gelen değişim, zannedildiğinden çok daha kapsamlı ve derin olmuştur³³.

Bundan dolayı A. Müquel, B. Lewis, Carl Brocelman, F. Braudel ve J. Welhausen gibi birçok tarihçi ilk devir İslam tarihinin dönüm noktası olarak Abbasi devriminin olduğu 750 tarihini göstermektedirler. Bu devir tarih yazım literatüründe Araplar tarafından “Sadru'l-İslam”, batılılar tarafından “Early Islamic History” olarak adlandırılır ve genellikle Abbasilere kadarki dönem için kullanılır³⁴. Ahmet Emin de bu dönem için “Fecru'l-İslam” tabirini kullanarak Abbasilere kadarki gelişmeleri ele almıştır. Batılı yazarlar için bu tarih, Arap krallığı (Emevîler) ile İslam imparatorluğu (Abbâsiler) arasını ayıran ve yeni bir sürecin başlangıcını simgeler. B. Lewis daha ileri giderek 750 yılında vuku bulan Abbasi devriminin, Ortaçağda Bolşevik ve

³¹ “Tourin Point in the Islamic History” *Islamic Culture XXIII*, (Haydarabad 1949), s. 120-135

³² İbn Mukaffa'nın bu risalesi üzerine kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Mustafa Demirci, “Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve “Risâletü's-Sahâbesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXI*, (İzmir 2005), s. 117-148

³³ Goitein, *Dirasât fi't-Tarihi'l-İslami ve'n-Nuzumi'l-İslamiyye*, (trc. Atiye Kavsi), Kuveyt 1980, s. 57

³⁴ *Sadru'l-İslâm* kelimesi umûmiyetle Abbâsiler devrine kadar ki İslâm târihini ifade eder. Arap târihçiler de çalışmalarında bu kelime ile Abbâsîlere kadar İslâm târihini esas almışlardır. Krş. Abdülaziz ed-Dürî, *Mukaddime fi Târîhi Sadri'l-İslâm*, Beyrut 1984; Fâlih Hüseyin, *Hayâtu'z-Zirâ'a fi Bilâdi's-Şâm fi Asri'l-Emevî*, Amman 1978; Cemâl Muhammedî Dâvud Cevde, *el-Arab ve'l-Arz fi Sadri'l-İslâm*, Bağdâd 1977

Fransız ihtilali ile karşılaştırarak, bir hanedan değişiminden öte İslam tarihinde büyük bir dönüşüm olarak kabul eder³⁵.

Bu devrin genel özellikleri ile ilgili olarak Arapların ve Arapçanın her alanda üstünlüğüne, Müslümanların genel nüfus içindeki azlığına, tek bir siyasi otorite altında bir İslam toplumunun varlığına, en önemlisi de İslam'ın fetihlerle yayıldığına vurgu yapılmaktadır. Bu devre belki en temel karakteristiğini veren fetihler olmalıdır. Çünkü devlet idaresi, maliye, ordu, toplum yapısı, şehirler hemen pek çok alana fetihlerin etkisi damgasını vurmaktadır. İslam, köklü doğu medeniyetlerinin yuvasını ele geçirerek bir Doğu ve Akdeniz imparatorluğunun temelini atarak Antik dünyanın önemli ticaret yollarının kavşağını kontrol altına almıştır. Fetihler öylesine hızlı yayılır ki onu ancak aşılmaz dağ silsileleri durdurur; batıda Pireneler, kuzeyde Toros silsilesi ve Kafkaslar, Doğuda Altay ve Pamir, Güneyde ise Himalayalar, Afrika'da Sahra çölü ve Atlas okyanusu. Müslümanlar ile diğer dini topluluklar arasında tartışmalar henüz başlamamıştır. Milletler daha yeni karşılaştıklarından bir birlerinin işine karışmaksızın yan yana yaşamaktadırlar. Bir taraftan da bedeviler hızla şehirleşmektedirler. Fetihlerle başlayan hızlı dışa açılma, köklü sosyal değişim ve şehirleşme, Müslüman Araplar arasında görüş ayrılığını ve siyasi hizipleşmelerin gerilimini yükselttiğinden, Şii ve Harici kabilelerin taşkınlıklarıyla derin iç buhranlarla sarsılır. Hemen her alanda bir medeniyetin teşekkül döneminde görülen dini heyecan ve coşku, egemenlik tutkusu, ortak aidiyet, düşük düzeyde şehirleşme gibi refleksi görebiliriz. Dönemin sonuna doğru bu gidişatın yarattığı rahatsızlıklar ile mahalli muhalefet de yükselir. Sonunda iç karışıklıklar, hızlı büyüme, Arap idarecilerin aşırılıkları, sağlam bir idarenin kurulamaması ve ortaya çıkan sosyal hareketliliğin kontrol altına alınamamasının yarattığı gerilimler ile bu devir sona erer. Dolayısıyla bu devre **Fetihler ve Teşekkül Devri** diyebiliriz.

II. Klasik İslam Medeniyeti (750-1258)

İslam tarihindeki ikinci dönem, Abbasi ihtilaliyle başlamakta; genellikle ya Türklerin İslam dünyasına hâkim olmalarıyla ya da Moğol istilasıyla sona ermektedir. Abbasi ihtilalinden sonra geniş bir siyasal, toplumsal ve daha sonra da bir alt üst oluşu hareketine geçiren belirleyici değişimler meydana gelmiştir. Abbasiler iktidara geldikten hemen sonra fetihler hissedilir derecede durmuş, buna bağlı olarak şehirleşme ve kültürel hayatta bir canlanma başlamıştır. Tarihinin bu döneminde İslam, Antik dünyanın mirası üzerinde yükselen dünyanın en parlak medeniyeti olmuştur. Braudel'e göre

³⁵ B. Lewis, *Tarihte Araplar*, (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 2001, s.111

bu dönem İbn-i Rüşd'ün ölümü ile sona erer³⁶. Bu Hodgson'a göre, yukarıda kısaca özetini verdiğimiz 945 yılında sona erer. Fakat 945'den sonraki "Erken Ortaçağ" dediği dönem de 1250'de sona ermektedir. Esas köklü dönüşüm 945'te o zamana kadar tek bir halifelik otoritesinde devam eden ve "Yüksek Halifelik Devri" dediği siyasi yapının son bulmasıyla bu devir de kapanmıştır. Başka bir yazısında ise Halifelik devrinin son bulmasından sonra Uluslararası bir Müslüman toplumun ve İslami bir dünya düzeninin kurulmaya başladığı, bunun da 1800'lere kadar devam ettiğine dikkat çekerek, 1000 yılının bu dönüşümün bir ayırım noktası olarak alınabileceğini iddia etmektedir³⁷. A. Miquel de bu devrin Hodgson'un gösterdiği tarihten bir asır daha sonra 1050 yılında, Selçukluların gelişiyiyle sona erdiği kanaatinde. İslam tarihi dönemlendirmesinde bulunan bütün tarihçilerde Türklerin İslam dünyasına girişi, bir dönüm noktası olarak alınmıştır. Türklerin gelişiyiyle birlikte Arap üstünlüğü, Yüksek Halifeliğin sona ermesi, ekseri iktânın başlaması, İslam'ın üç asır aradan sonra tekrar onların eliyle fetihlerin canlanması ve göçebe toplulukların yerleşik dünyaya hâkim olması yünüyle bir dizi değişikliğin miladı olmuştur. Dağlı-göçebe kavimlerin gelişi ile İslam dünyasında şartların tamamen değiştiğine dair bir inanç var. Doğu ve Kuzey İran da, Mezopotamya'da ve Cezire'de Türk göçerler; Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'da Arap kabile hareketleri (Ben-i Hilal gibi) ve yine Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberiler ve Batı Afrika kabileleri tarafından tarıma dayalı ekonomi tahrip edilerek hayvancılığa dayalı hale gelmesi, ekonomide gerilemeye yol açtı. Her ne kadar Türk göçerle başlangıçta Selçuklular tarafından kontrol edildiyse de VI. Asırdan itibaren vahalara çekildiler. Böylece gelişmiş şehir hayatı, mahalli prenslere bağlı göçebelerle kuşatılmış oldu³⁸.

Hala çok incelenmemiş olmasına rağmen halifelik devrinin sona ermesi, Miquel'e göre başta iktâ sistemindeki bir değişimin etkileri uzun vadede siyasî-idari yapıları da aşarak sosyal ve iktisadi yapıda köklü dönüşümleri başlatmıştır. Bu olay, İslam dünyasındaki "kâtip-tüccar" tipinin yerine "askeri-siyasi" kişiliklerin almasına, o da para aristokrasisine karşı kılış aristokrasinin hâkimiyetini güçlendirmiştir³⁹. Bu yaklaşım biraz batı feodalitesinin oluşumunu izah eden yaklaşımları çağrıştırmaktadır. Miquel, Türklerle başlayan sürecin sekiz asır devam ettiğini söylerken, Hodgson bu dönemi coğrafi keşiflere kadar götürmektedir. Goitein ise bu tarihi kesitte

³⁶ F. Braudel, *Uygurlukların Grameri*, s. 97

³⁷ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 271

³⁸ Hamilton Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, (trc. Komisyon), İstanbul 1991, s. 40

³⁹ A. Miquel, *I*, 164-165

her hangi bir kırılma görmediği gibi çözümlemesinin merkezine orta sınıf burjuvazisini alarak şöyle demektedir; “orta sınıf 750 yılında ortaya çıktı, üçüncü asırda güçlendi, dördüncü ve beşinci asırlarda ise zirveye ulaşarak kölemen askerler üzerinde de üstünlük ve nüfuz kurdu”⁴⁰. Ona göre İslam tarihi Abbasilerden sonra oluşan tarihsel yapıdaki esas köklü değişim 945 ya da 1050 yıllarında değil, 1258’de Moğol istilasıyla olmuştur. Bu konuda Goitein yalnız da değildir, Cahen, Lewis, Braudel de aynı dönemi (VIII-XIII) tarihsel bir bütün olarak almaktadır.

Bu devrin hâkim özelliklerine gelince, Claud Cahen, “*Klasik İslam*”⁴¹, Braudel “*Abbasi Dönemeci ve İslam’ın Altın Çağı*”, Miquel “*Bağdat Halifeliği ve Karşılaşmalar Çağı*”, Hodgson, “*Yüksek Halifelik*” ya da “*Klasik Abbasi Medeniyeti*” ile “*Erken Ortaçağ*”, Goitein ise “*Ara Medeniyet*”, Ahmet Emin “*Duha’l-İslam*” ve “*Zuhru’l-İslam*”, Adem Mez ise “*İslam Rönesansı*” sıfatını yakıştırmaktadırlar. Bütün sıfatların ortak yanı bir zirveye, ilimde canlanışa ve klasik tarzların oluşumuna yönelik imalar taşımaktadır.

Bu devir tipik özelliklerini Abbasi başkenti Badat’ta bulur; Bağdat, Doğu toplumlarının, tüccarların, zanaatkârların olduğu kadar Antik kültürlerin de buluşma noktasıdır. İslam, Budizm ve büyük doğu imparatorlukları ile Akdeniz ve Avrupa arasındaki bütün kapalı kültürleri ve toplumları iletişime sokar. VIII. ve IX. Asırdaki bu karşılaşmalar, klasik bir medeniyetin doğmasının zeminini hazırlar⁴². Devrin iki özelliği dikkat çeker: tek bir devletin, tek bir halifeliğin ve tek bir dilin (Arapça) egemenliği vardır. Bu siyasi merkezin çekim gücü X. Asra kadar her yerde etkindir. Dünya tarihi Bağdat saatinin etrafında dönmektedir. İkincisi ise bu homojen kültürün arkasında tercüme faaliyetiyle Arapçaya aktırılan Yunan, Hint, İran, Yahudi, Hıristiyan ve Arap cahiliye geleneği gibi Antik çağın mirası iyi bir şekilde kaynaştırılmıştı. Bu klasik Abbasi dönemi yaratıcı düşünce ve kültürel deneyim bakımından oldukça hareketli ve zengindi⁴³. Bu karşılaşmalar neticesinde evrensel bir kültür meydana gelir. İslam’ın hemen bütün temel klasikleri ve birinci sınıf yaratıcı dahileri bu dönemde ortaya çıkar ve bu yüzden bazı batılılar tarafından “İslam Rönesansı” olarak adlandırılır. Felsefeyi de içine alan tabii ilimler, XI ve XII. Asırlarda “Altın Çağ” kabul edilebilecek ölçüde gelişmeye devam eder.

⁴⁰ Goitein, *age*, s.117

⁴¹ C.Cahen, *İslamiyet*, (trc. Esat Mermi Erendor), İstanbul 1993, s. 115

⁴² A. Miquel, *I*, s. 121

⁴³ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 274

Bir diğer dikkat çeken nokta da Çin ekonomisi ve altınına bağlı olarak bir ticari refah dönemi yaşanır. Çin, Hint, Basra körfezi, Habeşistan, Kızıldeniz, Afrika ve Endülüs'e kadar uzanan ılıman coğrafyada, “erken ticari kapitalizmi” sayesinde büyük servetler oluşmuştur. Para ekonomisi ve tarımda ticarileşmenin getirdiği maddi refah her yerde kendini hissettirmiştir. Para ekonomisi çoğunluğu köylü olan bu toplumun temelini sarsmış, Abbasi siyasi sistemi ile mevalilerin önü açılmış; bu da kitlesel ihtidalarla ve fethedilen bölgelere nüfuza bağlı olarak hızlı bir şehirleşme yaşanmaya başladığından, devasa şehirler kurulmaktadır⁴⁴.

Bu devrin ikinci aşamasında yani X.asırdan sonra Bağdat'a rakip kültürel bölgeler ortaya çıkarak; Mısır'da Fatimiler, Endülüs'te Emevîler, Doğuda Selçuklularla çok merkezli bir yapıya doğru kayar. Samaniler devrinde bir “İran Rönesansı” yaşanır ve Farsça ikinci bir dil olarak gelişir. Firdevsî'nin Şahname'si bu gelişmeyi sembolize eder. Aynı zamanda Sûfi tarikatlar, fütüvvet gibi esnaf teşkilatları ve medreseler yükselişe geçer. Abbâsî devri zihin yapısından farklılaşarak bu dönem Gazali'nin, İbni Arabî'nin ve Sâdî'nin çağıdır. Selçukluların katkılarıyla âdeta yeni bir Müslüman medeniyeti(Türk-İslam) ortaya çıkar. Bu anlamda Selçuklular en az Abbasiler kadar, İslam dünyasının tekrar bütünlüğünü sağlamaları, fetihleri başlatmaları, Anadolu, Stepler ve Kafkas halkalarının İslamlaşması, göçe Oğuzları yerleşik hayat geçirmesi, sünni duyarlılığı, şehirli tüccar bir toplumun desteklenmesi ve özgür ve yaratıcı bilim ve düşüncenin gelişmesi gibi klasik tarzların ortaya konmasında kalıcı etkiler bırakmıştır. Bütün farklılaşmalara rağmen İslam dünyası çokluğu içinde birliğini sürdürmüş, bütünlüğünden bir kopma olmaksızın üzerine kurulduğu kültürel temelleri geliştirmiştir⁴⁵.

Moğol öncesi dönemde Asya'da Harzemşahlar, Karahanlılar, Gurlular bir birleriyle; Doğu Akdeniz'de Anadolu Selçukluları, Zengiler, Eyyübiler hem kendi içlerinde, hem de Haçlılarla; en batıda ise Endülüs'teki emirlikler, Murabıtlar ve Muvahhitler de hem kendi aralarında hem de Aragon ve Kastilya krallıklarına karşı boğuşmaktadır. Bütün bunlar olurken çok daha önemli bir gelişme olur; Normonlar, Sicilya, Girit ve Malta'yı ele geçirirler ve Akdeniz'deki İslam hâkimiyeti Osmanlılara kadar düşer. Bu olay Avrupa'nın yükselişini, Müslüman dünyanın ise karaya yani içine kapanmasını sembolize eder. Artık Müslüman dünyanın hâkimleri Türklerdir ve Berberilerdir, Araplar XIX. asra kadar sahnede yoklar, seyirci konumdadırlar. Abbasiler ile Osmanlılar arasında ömürleri bir asra varmayan yüz-

⁴⁴ Braudel, s. 98-99

⁴⁵ Hogson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 276

lerce hanedan kurulu yıkıldı. Bütün bunları bir kasırga gibi silip süpüren gelişme Moğol istilasıydı.

III. Bürokratik Barut İmparatorlukları Çağı (1258- 1800)

Moğol istilas ve sonrasındaki etkileri konusu İslam tarihinde en çok tartışılan dönem özelliğini taşır. Çünkü bu dönem pek çok tarihçi için gerilemenin başlangıcı ve İslam medeniyetinin sonu olarak görülmektedir. Bu amaçla Batıda iki ayrı uluslar arası toplantı yapılmış ve konu enine boyuna tartışılmıştır⁴⁶. Fernand Braudel “Duraklama ve Gerileme Devri; XII-XVIII) olarak tanımladığı bu dönem için, “İslam medeniyeti XII. Asırda (1199 İbni Rüşd’ün ölümü) aniden kesintiye uğrar. Bilimsel ve maddi ilerleme, maddi hayatın gücü XII. Asrın ötesine geçmemektedir. Eski parlaklığına ve ürünlerine sahip olmasa da, var olmaya devam etmiştir. Gerilemenin ne zaman başladığı ise tartışmalıdır. Yaygın kabüle göre belirleyici geri çekilme XIII. Asrın sonunda başlamıştır.” demektedir. Bu değerlendirmesinin sonunda da “Fakat burada yaşanan bir üstünlüğün sonu mu? Yoksa bir uygarlığın sonu mu? Diye de sormakta; cevap olarak da; burada İslam aleminin üstünlüğünü kaybettiğini, esas gerilemenin XVIII. Asırda başladığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla bir medeniyet olarak hala varlığını sürdürmektedir⁴⁷.

Hodgson ise Moğol döneminde yaşandığı iddia edilen gerilemeden çok emin değil; yalnız bu dönemlerde nispi bir iktisadi daralma veya bozulmanın (kara ölüm vebası) çok genel bir biçimde yaşandığından bahseder. Bu da bütün Afro-Avrasya’da yaşanmakta olan bir krizin yansımasıdır. Avrupa’da, Çin’de, Ganj vadisinde ve bütün kuzey yarım küreyi saran veba, ciddi bir nüfus azalmasına, buna bağlı olarak üretimde düşüşe ve şehirleşme, ticaret hacmi, tarımsal üretim vs. alanlarında iki asırlık bir daralmaya yol açmıştır. Buna ilave olarak Moğol tahribatı hem dünya ticaretini hem de işgal bölgelerini olumsuz etkilemiştir. Mesela; 1500’lü yıllarda Dicle-fırat havzası, sekiz asır önceki Abbasiler devri ile karşılaştırılmayacak derecede geri düşmüştü. Mısır, İran, Mağrib bölgelerinde de umumi bir yorgunluk ve ekili alanlarda daralma gözleniyordu. Bu sözleri ile Hodgson da Moğol tahribinin etkilerinin farkındadır, fakat bu dönemde Moğolların birleştirdiği coğrafyada ticari canlanma ve İslamlaşmada görülen yayılmayı esas aldığından, iddia edildiği kadar İslam medeniyetinde bir kırılma meydana gelmediği kana-

⁴⁶ *Classicisme et Déclin Culturele Dans l’Histoire De L’Islam*, (edit: R. Brunschwing-G.E. Grunabaum), Paris 1977; *Klassizismus und Kultur Verfall*, (edit: G.E. Grunabaum-Wiill Hartner), Frankfurt-Chicago 1956

⁴⁷ F. Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, s. 93

atindedir. Moğol istilasından sonraki dönemde ilmi yaratıcılık konusunda gözlenen tıkanıklığın da bütün tarım çağı toplumlarında görülen muhafazakar ruhla alakalı olduğunu savunur. Ona göre bu dönem Çin etkisiyle yeni tarzların ve diyalogların yaşandığı bir canlanma dönemidir. Buna rağmen “Orta Dönemler” dediği 945-1503 arası dönemi “Erken Ortaçağ ve Geç Orta dönem” diye ikiye bölen bir olaydır⁴⁸. A. Miquel de Moğolların İslam’ın önünü tıkamadığı gibi tüccarların hareket alanını genişlettiği için onlarla birlikte İslam’ın da yayılma alanının önünü açmıştır. Ayrıca Moğolların sağladığı istikrar ortamında yaşanan nüfus mübadelesinin toplumlar arasında bilgi mübadelesini hızlandırmış, bu da eski dünyaya bir canlılık getirerek adeta Abbasi devrini geri getirmiştir.

Halbuki bu iki tarihçimiz de Moğol tahribatının yerleşik Müslüman medeniyetinin köklü geleneklerine nasıl öldürücü bir darbe vurduğunu farkında değil. Bu işgal neticesinde Nil ile Amuderya arası bölge, nüfus ve kültürel bakımdan çöktüler. Moğolların tahrip ettiği Merv, Buhara, Nişapur, Gurgench, Hamedan, Kazvin, Tebriz, Mereğa, Bağdat gibi birçok klasik İslam devri şehri, bir daha dirilmemek üzere tarihe karıştı. İslam bilim ve felsefesinin büyük beyinler yetiştiren bu şehirlerdeki yuvaları dağıtılmış, takipçilerinin çoğu öldürülmüştür. Bu istila sonrasında Orta Asya, Türkistan, Harizm, Horasan, İran, Afganistan, Irak, kısmen Anadolu ve Suriye öyle bir çöküntüye uğradı ki ilim ve medeniyetin bir daha dirilmesi mümkün olmamıştır. Bu istilayı hafif hasarla atlatan Mısır ve Suriye de bu çöküntüyü önleyememiştir⁴⁹.

Gerçekten bu devrin bir kırılma olup olmadığını değişik alanlarda takip edebiliriz. Bu devri ciddi bir kırılma devri olarak ele almadığımız zaman, öncesi ile sonrası arasındaki pek çok geleneği bütünlemek zor görünmektedir. İslam medeniyeti içinde kendi sınırları ve doğrultusunda gelişen pek çok felsefi, ilmi, sanatsal gelenek aşikâr bir biçimde sekteye uğramıştır. Bu kırılma sadece Moğol istilasına uğrayan alanlarda değil, İslam dünyasının en batısında da benzer bir daralma söz konusudur. Özellikle Muvahhidler sonrası (1250) Mağrib tarihinde de bir dönüm noktası kabul edilmektedir⁵⁰. Sorokin de tarihte yaşana her krizin sonunda bir tarih filozofunun çıktığı tezinden hareketle, İbn Haldun’un ortaya çıkışını İslam

⁴⁸ Hodgson, *İslam’ın Serüveni II*, 409-412

⁴⁹ Moğol istilasından tamamen yıkılan ve bir daha inşa edilmeyen şehirlerin yaşadığı akıbet hakkında en kapsamlı çalışma Osman Turan tarafından “Türk-İslam Medeniyetinin İnkişafı ve İnhitâtı Meselesi” adlı bir makalede ele alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 480-497

⁵⁰ Malik b. Nebi, *İslam Davası*, (trc. Muammer Tan), İstanbul 1990, s. 17-32

medeniyetinde yaşanan derin krizin bir neticesi olduğu kanaatinde⁵¹. Ayrıca bu dönem sonrasında İslam medeniyetinde birinci sınıf yaratıcı dehaların sayısı ve deha derecelerinde nicel ve nitel olarak bir gerileme söz konusudur⁵². Ayrıca Moğol sonrası ortaya çıkan kültür ve düşünce yapısının özellikleri önceki döneme göre ciddi farklılıklar göstermektedir. Dolayısıyla bütün bunlar XIII. Asırda İslam kültür ve medeniyeti içinde ciddi bir değişimin yaşandığını ortaya koymaktadır ve bu değişimi göz ardı ederek ve atlayarak bu dönemi bir bütün halinde ele almanın imkanı yoktur. Bu devri kırılma olarak almayan tarihçiler de burada derin bir çöküntünün aslında farkındadırlar, fakat ya bazı olguları atlamaşlar ya da bu açığı kapatmaya çalışmışlardır. Fakat bu dönemde yaşananları pür bir gerileme olarak düşünmenin beraberinde getireceği bir dizi sıkıntı var. Burada daha çok kültür ve siyasal yapıda bir tarz ve mahiyet değişimi yaşanmaktadır.

Bu değişim etrafında en çok tartışılan başlık bilim ve düşünce hayatının aldığı yeni şekil üzerinedir. İgnaz Goldziher'e göre "Moğol sonrasında İslam bilim ve edebiyatı açısından telafisi imkansız bir kayıp ve çöküş olmuştur." Moğollar öncesi devirde biriktirilen kültür hazineleri ve ilmi müesseseler, Moğollar tarafından yıkıldığından, istilaya uğrayan yerler ilmi önemini kaybetmişlerdir⁵³. Hodgson'a göre de tabii ilimlere yönelik ilgide hissedilir bir azalma olmuş, bu ilimler daha çok entelektüel lüks olarak kalmıştır. Moğol sonrası dönemde belki sadece Semerkant ve İran'ın istilayı hafif atlatan şehirlerinde varlığını sürdürebilmiştir. Aynı zamanda İslam dünyasında bir içe kapanma ve yalıtılmışlık yaşanmaktadır. Klasik dönemde tercüme durduktan sonra XVI. Asra kadar, Latince veya Batıl dillerinden hiçbir eserin Müslüman dillerine tercüme edilmediğini söylesek, sanırım yeterli olur⁵⁴. İlmî hayata muhafazakar ruh hâkim olmakta, yenilik ve yaratıcı düşünce yerine eskiyi tekrar ve muhafaza anlayışı revaç bulmaktadır. Malik b. Nebi bu duruma "*medeniyetin geniş getirme devri*" demektedir.

⁵¹ Sorokin, *age*,

⁵² Tarih filozofu Alfred Krober, her hangi bir kültürün yükseliş ve çöküşlerini saptamak için kullanılan özgün metodun, yaratıcı dehaya sahip insanların sayısı ve derecelerini saptamak olduğunu, bir dönemde bunların nitel ve nicel olarak gerilemesi veya yükselmesi, o kültürdeki yükseliş ve gerilemelerin iyi bir göstergesi olarak kullanılabileceğini önerir. Bkz. Sorokin, s. 199-200

⁵³ İgnaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, (trc.A. Yüksel, R. Er), Ankara 1993, s. 156.

⁵⁴ Bernard Lewis, "Osmanlı İmparatorluğunun İnhitâtı Üzerine", *Osmanlı Geriledi mi*, s. 78-79

Klasik dönemde yazılmış değişik alanlardaki özgün eserlerin bu dönemde Ansiklopedilere dönüştüğü dikkat çeker⁵⁵. Bu dönemdeki kültürel gerilemenin en açık belirtisi, klasik dönemdeki yaratıcılığın aksine imparatorlukların yüksek kademeli katipleri tarafından yazılan, uzmanlık sınırlarını aşan ve entelektüel yaratıcılığın yerini alan, daha çok “toplama ve derleme” mahiyetindeki “*ansiklopedik*” eserlerdir. Goldziher, “*bütün bunlar çöküşün şaşmaz belirtileridir*” demektedir. Çünkü bol malzeme ve yaygın literal üretim, ancak çok nadir yaratıcı çalışmayla övünebilmekteydi. Sistematik derlemeler, şerhler ve telhisler, şaşaalı Fars nesir edebiyatı, yaratıcı araştırmaların yerini almıştır⁵⁶. Toplam 300 kadar eser vermiş olan Celalettin Suyutî (ö.911/1505) bu tanıma en çok uyan isimdir.

Aslında bütün bunlar imparatorluk kültürünün uzantılarıdır. Tarihte büyük imparatorlular, soyut ve teorik konulardan ziyade pratik zanaatlara dayalı bir toplum oluşturmuşlardır. İmparatorlukların büyük gövdelerini kontrol etmek için de her şey örgütlü hale getirilir. Bu dönemde her şey organize; geniş okullar(medreseler), tekke ve zaviyeler, maaşlı geniş bir memurlar kadrosu ve bilimler... Bundan dolayı Osmanlı-bilim tartışmalarını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Tarihin en büyük ve kudretli imparatorluklarından birini teşkil etmelerine rağmen, daha kurulurken ait olduğu medeniyet klasik devrini tamamlamış olduğundan, İslam medeniyeti artık bilgi üretim devrini geride bırakmıştı. Osmanlı İslam medeniyetinin bu devrine aittir ve ilim ve düşüncede de bu devrin özelliklerini yansıtır⁵⁷. Felsefî ve dini tartışmalar bitmiş, Osmanlı, Safevî ve Babür imparatorlukları da bu sakin sularda büyüebilmişler ve uzun süre ayakta kalmışlardır. Onları esas büyüten ise barutu kullanarak ateşli silahlar ile kendilerinden küçük devletçikleri yutmaları olmuştur. Bundan dolayı Hodgson bu imparatorluklar için “Barut imparatorlukları” sıfatını uygun bulur.

Moğol sonrası dönemde İslam, Babür imparatorluğu eliyle Ganj nehrinin güneyinde, Osmanlılar eliyle Ege, Balkanlar ve Doğu Avrupa’da, Süfî tarikatlar eliyle Keşmir’de, tüccarlar eliyle Sudan, Doğu Afrika ve Malezya’da, Moğolların arkasından giden Türkler eliyle Çin’de yayılıyordu. XVI. Yüzyıla gelindiğinde İslam’ın sahası, Nil ile Amuderya arasındaki topraklara nispetle üç kat genişlemiştir⁵⁸. Bu imparatorluklar sayesinde,

⁵⁵ Coğrafya da Hamevî, luğat çalışmalarında İbn-i Manzur, Tefsirde Razi, tarihte Nüveyrî, biyografide Zehebi, İbni Hallikan, tasavvufta İsfahanî, edeb türünde Kalkaşandî vs. Bunların tamamı XIII. Ve XIV. asır müellifleridir.

⁵⁶ Goldziher, *age*, s. 156, 170

⁵⁷ Osman Turan, *age*, s. 498

⁵⁸ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 271, 280

özellikle de Osmanlıların Akdeniz ve Avrupa'daki başarıları ile İslam, tarihinde zirvelerinden birini daha yaşamıştır. İslam'ın genel bir toparlanması, Türk ve Sünnî biçimi altında imparatorlukların himayesinde aşîkar bir refah ve nüfuz artışı yaşanmaktadır. Bu dönemde İslam tarihi neredeyse dünya tarihi ile aynıydı.

Yine bu dönemde kendine has sosyal ve tarihi eğilimler ortaya çıkmıştır. En dikkat çekenlerin başında, her yerde örgütlü bir şekilde yayılan Sufî tarikatlarıdır. Moğollardan önce çıkmasına rağmen, onlardan sonra dini bir mesele şeklini kazanarak yayılmışlardır. Müsamahalı ve esnek yapıları, sosyal ve iktisadi alanlarla örgütlü ilişkileri, tarikatları sürekli hale getirmiştir. Daha önemlisi bu dönemde kurulan Osmanlı, Safevi imparatorluklarının temelinde bu tarikat örgütlenmelerinin olmasıdır. Ayrıca bu dönemde Fars edebî kültürü büyük imparatorlukların saray ve rafine kültürünün dili haline gelmiştir. Çin'den Osmanlı coğrafyasına, Hindistan'dan Malezya'ya kadar geniş bir bölgede kullanılıyordu. Arapça da kahire merkezli Arabistan, Irak, Mısır, Kuzey Afrika, Sudan'a kadar geniş bir alanın kültür diliydi. Aralarında keskin bir ayrım yoksa da aslında diller ekseninde farklılaşmış iki medeniyet türünü de yansıtıyordu⁵⁹. Fakat sömürgecilik öncesi dönemde İslam, Afro-Avrasya alanında şehirli ve medeni bir model olarak diğer halklar nazarındaki cazibesini hala koruyordu. Hatta XIX asırda bile Sibiry'a da, Moğolistan'da, uzak doğuda, Kafkas halkları arasında ve Afrika'da kitleleri kendine çekiyordu. Bunun sebebi, İslam sadece bir din değil, aynı zamanda sosyal muâşeret kurallarının da temeli ve ölçüsü idi. Bu suretle ortak bir dünya düzeni kurmuştu. Bu Müslüman dünya düzeni Avrupalı sömürgecilerin karşısında en büyük engel olmuştur. Bunun etkisi sadece Müslümanlarla sınırlı değil, onlarla ilişki halindeki bütün halklar arasında ve kültür havzalarında da etkisini hissettiriyordu⁶⁰.

Bu devrin sona ermesiyle ilgili olarak hemen bütün tarihçiler ittifak halindedir; 1800'ler. Fakat Hodgson 1500'lü yıllardan itibaren ortaya çıkan üç büyük imparatorlukla, İslam tarihinin ikinci bir filizlenme içinde olduğunu düşünür. Avrupa tarihi ile İslam tarihini bütünleştirmek amacıyla da 1503 yılını Orta dönemlerin sonu olarak ortaya koyar. Her üç

⁵⁹ Hodgson, *age*, s. 287-288. Hodgson bu medeniyet farklılaşmasını Toynbee'ye dayandırır ve İrani medeniyeti tümüyle yeni üretken bir medeniyet olarak niteler. Fakat Hodgson, bu devrin çok az çalışıldığına dikkat çekerek, bu tür hüküm vermeler için henüz erken olduğunu söyler. Bkz. *İslam'ın Serüveni II*, s. 409

⁶⁰ Hodgson, bu iddiasına misal olarak sömürgecilerin Müslümanları kasdederek güney Çin denizinde kullandıkları "moorich" kavramını gösterir. Bkz. *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 270-271

imparatorluk da temelde kara imparatorluğudur; onların denizleri boş bırakması, Portekiz ve diğer batılı denizcilerin zaferini kolaylaştırmıştır. Osmanlı ise Akdeniz'deki başarısını Okyanuslarda sağlayamamıştır. Osmanlı aslında dünyanın kendi aleyhine değiştiğinin farkındadır; Yavuz'un yangına yetişir gibi Mısır'ı ele geçirmesi, bir istila hırsından çok, adım adım gerilemekte olan Akdeniz'in ve dolayısıyla imparatorluğun o dönüşü olmayan kaderini göğüslemek üzere stratejik bir geçidi tutma çabasına bağlamak yanlış olmaz. Coğrafi keşiflerle dünya ticaret yollarının Atlantik kıyılarına kayması, üç Müslüman imparatorluğun da yavaş yavaş iktisadiyatlarının bozulmasına ve İslam aleminin çözülmesine yol açmıştır. Fakat bu sürecin nasıl işlediği ve ne kadar zaman içinde gerçekleştiğini tespit için daha ileri çalışmalara ihtiyaç vardır. Dolayısıyla coğrafi keşiflerin Müslüman dünyası üzerindeki tesirleri ani olmadığından, bunun tesirlerinin ortaya çıktığı zamanı İslam dünyası için bir dönüm noktası olarak belirlemek durumundayız. Meseleye böyle baktığımızda 1700'lü yıllarda üç büyük imparatorlukta da kurumsal ve sosyal zaafiyet belirtilerinin başladığı görülür. Osmanlılar bütünlüğünü korumak için Avrupalılara bağımlı hale gelirken; Safevi imparatorluğu ise ayaklanan Afgan kabileleri tarafından tahrip edildi. Hindistan'daki Moğol imparatorluğu ise tamamen parçalanmış durumdaydı. İran, Hindistan ve Afrika'daki gelişmeler ilginç bir paralelliğe sahiptir. Batı, 1757 Plasey savaşı ile Bengal'i, 1798 Napolyon savaşı ile Mısır'ı ele geçirir. Batıdaki büyük dönüşüm karşısında geri kalan Müslüman dünyası için artık yeni bir dönemin şafağı sökmektedir. Bu dönem en erken XVIII. Asrın ortalarında, fiili olarak da sonunda başlar.

IV. Sömürgecilik ve Çöküş Devri (1800-.....)

Yukarıda tasniflerini sunduğumuz tarihçilerden Gotein bu devre "*Milli Kültürlere Geçiş*" adını cermiş. Halbuki Müslüman halklar arasındaki milliyetçilik hareketleri, esas olarak yüzyılın sonunda kendini hissettirir. Yazar tasnifi boyunca Arapları merkeze aldığından, XIX. yüzyıldaki Lübnan'daki Hıristiyan Arapların hareketliliğini bütün Müslüman dünyaya teşmil etmek istemiş olmalı. Hodgson da "*Modern Teknik Çağ*" ve "*Batının Büyük Dönüşümü*" tanımını kullanır. Halbuki teknik gelişme XIX. asrın başında bile batıyı bütünüyle etkisi altına almış değil; süreç henüz yeni başlamakta. Avrupa'da henüz oluş halindeki tarihsel bir gelişme, İslam dünyasının içine gömüldüğü bir realite gibi sunulmamalıydı. Hodgson'un bu dönemeçle ilgili en temel vurgusu ise, Batı'da yaşanan büyük dönüşümün, o zamana kadar alışık olduğumuz dönüşümlerden çok farklı olduğunu, bunu insanlığın yerleşik hayata geçerek toprağı ekip-dikmeye başladığı zamandan beri süregelen "*Tarım Çağının*" sona erdiğini ve insanlığın artık yeni bir

çağa girdiğini, bunun da “*Teknikalistik Çağ*” ya da “*Modern çağ*” olduğunu söylemektedir. Bu gelişme Sümerlerden beri süre gelen tarım Çağından köklü bir kopuşu ve ona karşıtlığı ifade eder. Batı dönüşümü ile artık emsalsiz ve hızlı bir değişimler zinciri başlamıştır. A. Miquel’in “*Emperyalizm ve Arap Rönesansı*” tanımlaması, ilk kısmı itibariyle kabul edilebilir görünmektedir. Çünkü İslam dünyasının bu devirde yaşadığı içinde bulunduğu duruma en uygun düşen gerçek, fiili ya da etki bakımından Avrupa sömürgesi altına girmiş olmasıdır. Takip eden asır boyunca Müslüman halklar teker teker sömürgeleştirilmektedir. Medeniyet itibariyle de Doğudan Batı’ya bütün İslam topraklarında bir çözülme yaşanmaktadır. Tarım çağı şartlarına göre ayarlanmış ve kurulmuş bütün kurumlar, ilişkiler ve düşünceler işe yaramaz hale geldiğinden; bu süre boyunca devletler, iktisadi yapılar ve gelenekler yıkılmaktadır. Hodgson, İslam medeniyetinin yıkılışını, biyoloji kanununda olduğu gibi doğar, büyür ve ölür yasasıyla açıklanamayacağını; medeniyetlerin bir organizma olmadığını söyler. Ona göre bu yıkılış bir iktisat yasasıyla açıklanabilir; başarılı bir şirket, bir tür mala aşırı bir şekilde yatırım yapabilir. Şartlar değiştikçe de artık o mala rağbet kalmadığından, şirket iflas edecektir⁶¹.

XIX. ve XX. Yüzyıllar İslam aleminin acı çekmesine ve aşağılanmasına sonra da hegemonyasının genelleşmesine sahne olur. Batının kendi topraklarında meydan okuması karşısında Müslümanlar kültürel ve siyasi bakımdan ıslah çabalarına girişirler. Bundan dolayı da İslam dünyasındaki bütün akımlar savunmacı bir tarzda gelişmiş olan, ya Batı etkisiyle ya da doğrudan Batı kaynaklıdır. Ayrıca XX. Asrın başlarından itibaren Milliyetçilik hareketleri, İslam dünyasının her yerinde derinden hissedilmeye ve tarihi belirlemeye başlar. Siyasi olarak Osmanlı imparatorluğunun yıkılması ve I. Dünya savaşı sonrasında ayakta kalan İran, Afganistan, Türkiye ve Suudi Arabistan’dır. Geri kalan bütün İslam toprakları sömürgecilerin hâkimiyetindedir. İki dünya savaşı arası dönem İslam tarihinin en karanlık devirlerinden biridir. II. Dünya savaşı sonrası Müslüman halklar yavaş yavaş bağımsızlıklarını kazandılar, fakat bu defa da Kapitalist dünya sisteminin çarklarının ağına düştüler. Bu tuzaklar onların hem ekonomik gelişmelerini engellemekte, hem de siyasi ve toplumsal krizlerini derinleştirmektedir.

Düşünce alanında ise bu dönemde Müslümanlar, tarım çağı şartlarında ortaya konmuş İslami mirası yeniden gözden geçirerek, günün ihtiyaçları doğrultusunda yorumlamaya çalışacaklardır. Son iki asır içinde reform ve

⁶¹ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 204

teddit hareketlerinin bu denli yaygın olmasının sebebi, idealler ile gerçeklerin arasındaki uçurumu aşma çabaları olarak görülebilir. İki asırlık modernleşme çabalarına rağmen, Batı karşısında en dirençli mukavemeti İslam dünyası hala sürdürmektedir. Fakirlik, eğitimsizlik, siyasi istikrarsızlık, ekonomik bakımdan geri kalmışlık vs. gibi bütün olumsuzluklara rağmen, İslam dünyası bir taraftan asli değerlerini kaybetmemeye çalışırken, diğer taraftan da yaşadığı dünyaya ayak uydurmaya ve geleceğini bulmaya çalışıyor. Ahmet Davutoğlu, XX. Yüzyılda İslam dünyasının yaşadığı dönüşümleri, her biri yaklaşık çeyrek asra tekabül eden dört farklı döneme ayırır. Buna göre;

I) Kökleri 19.yy'dan kalan ve I. Dünya Savaşının sonuna kadar devam eden “Yarı-Sömürgeci Bağımlılık Dönemidir”.

II) İki Dünya savaşı arasındaki “Mutlak Sömürgeci Bağımlılık Dönemi”:

III) Sömürge karşıtı isyanlar *ulus-devletlerin* kuruluşundan İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) Kurulmasına Kadarki (1969) Dönem.

IV. İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) sonrası “Siyasi mücadele ve Aktif İşbirliği Dönemi”.

Bu aşamaların her biri kendi içinde uluslararası sistem ve hâkim güç merkezleri ile yaşanan farklı ilişki biçimlerini yansıtır⁶².

I. Dönemde Osmanlı dışında İslam dünyası bütünüyle sömürge egemenliği altındadır. Öyle ki o zamanki 300 milyonluk Müslüman nüfusun (1908) sadece üçte biri hür ve bağımsızdı⁶³. “İslam dünyasının kaderi adeta Osmanlının gücüne bağlı hale gelmişti; Osmanlı kendini ne kadar güçlü hissederse, sömürge altındaki Müslümanlar da kendilerini o kadar güçlü hissettikleri bir dönemdi. Onun için Osmanlı imparatorluğunun düşüşü, bütün Müslümanları ilgilendiriyordu ve onun yıkılması Avrupa hegemonyasının kurulması demektir. II. Abdulhamid'in İslamcılık siyaseti işte böyle bir psiko-konjoktürel havada gelişti. 19. yüzyıl başlarında başlayan, Rusya'ya karşı Kafkasya'da Şeyh Şamil, Hindistan'daki hilafet hareketleri, İngilizlere karşı Sudan'da Mehdi hareketi, Fransızlara karşı Fas ve Ceza-yir'de Ahmed el-Hiba ve Emir Abdulkadir hareketi gibi sömürge karşıtı hareketler, 20. yüzyıla girerken, Endonezya'dan Fas'a kadar tümüyle İslam Dünyası sömürgeci güçlere karşı bir mücadele dalgasının etkisi altındaydı.

⁶² Ahmet Davutoğlu, “İslam Dünyasının Siyasi Dönüşümü: Dönemlendirme ve Projeksiyon”, *DİVAN/XII*, (2002/1), s. 7

⁶³ M. Ca'fer el-Kettani, *Nasihatu Ehli'l-İslam, Tahlihi 'İlmi li 'Avamili Sukutu' Devleti'l-İslamiyye ve Avamili Nuhudiha*, Rabat 1908' den naklen A. Davutoğlu, s. 7.

Siyasi olarak sömürgecilere karşı direnen son bağımsız siyasi merkez konumundaki Osmanlı imparatorluğunun yıkılması ve I. Dünya savaşı sonrasında kısmen ayakta kalan İran, Afganistan'ın dağlık bölgeleri, Arabistan'ın ortasındaki Rub'ul-Hali Çölü ve Anadolu topraklarıdır. Geri kalan Müslümanlar, buldukları bölgede çoğunluğu teşkil eden (Cezayir, Sudan vs.) fakat edilgen unsurlara dönüşmüşlerdir. Hint, Filipin ve Güney Afrika'da olduğu gibi buldukları topraklarda azınlık, fakat uzun asırlardır egemenlik kurmuş Müslümanlar etkinliklerini yitirdiler. Son olarak Kırım, Bosna ve Doğu Türkistan'da yaşayan Müslüman gruplar, Osmanlı'nın yıkılması ile güçlerini kaybettiler. Bu ilk dönem Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı ile yeni bir evreye girmiştir.

II. İki Dünya Savaşı arasındaki dönem, “*Mutlak Sömürgeci Bağımlılık Dönemidir*”:

İki dünya savaşı arası dönem İslam tarihinin en karanlık devirlerinden biridir. Halifeliğin kaldırılmasından (3 Mart 1924) sömürge karşıtı devrimlere kadar devam eden bu dönemde, seküler ideolojiler karşısında dinlerin gerilemesi ve sömürgeciliğin kendini her alanda hissettirdiği bir dönemdir. Sömürgeciler karşısında direniş noktalarını kaybeden İslam dünyası; siyasi olarak Türkiye, Afganistan ve İran dışında tamamiyle sömürge yönetimi altındadır. Osmanlıların Avrupa'dan çekilmesi ile İslam bütünüyle bir Afro-Asya olgusuna dönüşmüştür. Ekonomik bakımdan tamamen sömürgeci politikaların edilgen unsuruna dönüşmüştür. Yüzyıllardır Müslümanların yaşadığı coğrafyadaki hammadde ve zenginlikler, sömürgecilerin ihtiyaçlarına göre ayarlanmıştır.

Bu dönem boyunca Müslümanlar, Hindistan'da Cezayir'e, Sudan'dan Endonezya'ya kadar sömürge karşıtı bir mücadeleye giriştiler. II. Dünya Savaşından sonra Müslüman halklar yavaş yavaş bağımsızlıklarını kazandılar, fakat bu defa da Kapitalist dünya sisteminin (IMF, OECD, BM, NATO) çarklarının ağına düştüler. Bu tuzaklar onların hem ekonomik gelişmelerini engellemekte, hem de siyasi ve toplumsal krizlerini derinleştirmektedir.

III. Sömürge karşıtı bağımsızlık hareketleri neticesinde *ulus-devletlerin* kuruluşundan İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) Kurulmasına Kadarki (1969) Dönem. Bu dönemin en belirgin özelliği çift kutuplu dünya ve çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bölgelerde ulus devletlerin ortaya çıkışına sahne olmasıdır. Buna karşı Müslümanların azınlık olduklarında oldukları yerlerde, yeni ulus devlet yapılarının azınlıkları haline dönüşmüşlerdir. İslam dünyası Westfalya ulus-devlet sisteminin temel parametrelerini benimsemek

zorunda kalmıştır. İçinde çeşitli siyasi otoriteleri barındıran ve içinde yabancı grupların özerk yaşamasına imkân veren İslam siyasi düşüncesi ve geleneği ile ulus-devlet tasavvuru arasındaki uyumsuzluk, bir anlamda millet sistemi ile milli devlet modeli arasındaki farklılık, teorik ve pratik alanda birçok problemin kaynağı olmuştur. Bu dönemde Ebu'l-Alâ el-Mevdudi, Seyyit Kutup, Ali Şeriatî, Muhammed Hamidullah gibi yazarların geliştirdikleri söylem, batı siyasi teori ve kurumlarının İslami açıdan eleştirisi ve alternatiflerinin geliştirilmesinin ürünüydü. Dönemin en canlı ve uzun soluklu tartışma konusu ise din-siyaset ilişkisidir. Tam da bu dönemde bu yazarların eserlerinin bütün İslam dünyasında rağbet görmesi, İslam dünyasında Batılı teori ve kurumların dışında, İslami bir varoluş özleminin ve “ben-idrakinin” ne kadar yüksek olduğunu gösterir. Önce sömürge yapılarının, ardında ulus-devletlerin ortaya çıkmasına bağlı olarak Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Balkanlarda ortaya çıkan gerilimler bunun en çarpıcı misallerini oluşturmaktadır. Müslümanların sömürge karşıtı devrimlerinin ardından, siyasi ve ekonomik bağımsızlıklarına rağmen, ulus-devletlerin yol açtığı birçok problem ile uğraşmak zorunda kaldı⁶⁴.

IV. İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) sonrası “*Siyasi mücadele ve Aktif İşbirliği Dönemi*”. Davutoğlu bu dönemin beş temel karakterine vurgu yapar. Bu dönemde Uluslararası güç odaklarının Müslümanların meselelerine karşı haksız ve çifte standartlı tutumları, İslam dünyasında anti-sömürgeci tepkisel bir hareketin doğmasına ve Batı ile uluslararası güç odaklarıyla aralarındaki gerilimin artmasına neden olmuştur. 1967 Kudüs’ün İşgali, Kıbrıs ve Keşmir Sorunu, Doğu Timor ve Bosna-Hersek Katliamı gibi sorunlar karşısındaki uluslararası güç odaklarının tutumu bu gerilimleri artırmıştır. İkincisi, yaşanan tepkisellikler, İslam devletleri arasında çıkar çelişkilerine rağmen bir işbirliği zemini oluşturmuştur. Ancak bu işbirliği tepkisellik üzerine kurulu olduğundan, çoğu kere etkin sonuç alamamıştır. Üçüncü olarak petrole dayalı ekonomilerin yanında Güney Asya’da gelişen ekonomiler ve ülkeler dikkat çekmektedirler. Dördüncüsü, soğuk savaş sonrası döneminin kalıntısı olarak uzun ömürlü diktatörlere karşı demokratikleşme ve İslam talepler senkronize bir şekilde öne çıkmaya başlamıştır. Son olarak İslam dünyasının almakta olduğu yeni şekli anlatan yeni bir oryantalist terminoloji gelişmiştir. Buna karşılık Müslüman dünyasındaki akademisyen ve aydınlar, Batılı sosyal bilimler ile yüzleşmeye ve sorgulamaya başlamışlardır. 90’lı yılların en çok tartışılan konularının

⁶⁴ Davutoğlu, “İslam Dünyasının Siyasi Dönüşümü: Dönemlendirme ve Projeksiyon”, s. 19

oryantalizm, modernite, laiklik, sekülerizm ve metodoloji sorunlarının olması tesadüfî değildir⁶⁵.

Dinî düşünce alanında ise bu dönemde Müslümanlar, tarım çağı şartlarında ortaya konmuş İslami mirası yeniden gözden geçirerek, günün ihtiyaçları doğrultusunda yorumlamaya çalışmaktadırlar. Son iki asır içinde reform ve tecdit hareketlerinin bu denli yaygın olmasının sebebi, idealler ile gerçeklerin arasındaki uçurumu aşma çabaları olarak görülebilir. İki asırlık modernleşme çabalarına rağmen, Batı karşısında en dirençli mukavemeti İslam dünyası halâ sürdürmektedir. Fakirlik, eğitimsizlik, siyasi istikrarsızlık, ekonomik bakımdan geri kalmışlık vs. gibi bütün olumsuzluklara rağmen, İslam dünyası bir taraftan aslî değerlerini kaybetmemeye çalışırken, diğer taraftan da yaşadığı dünyaya ayak uydurmaya ve geleceğini bulmaya çalışmaktadır.

---

⁶⁵ Davutoğlu, *agm.* s. 26-31